

Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας

Τόμ. 4 (1939)

Δελτίον ΧΑΕ 4 (1936-1938), Περίοδος Γ'



Το αρχείον της Λατινικής επισκοπής Χίου

Αιμιλία ΣΑΡΡΟΥ-ΖΟΛΩΤΑ

doi: [10.12681/dchae.1430](https://doi.org/10.12681/dchae.1430)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΣΑΡΡΟΥ-ΖΟΛΩΤΑ Α. (2013). Το αρχείον της Λατινικής επισκοπής Χίου. *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 4, 175–200. <https://doi.org/10.12681/dchae.1430>



ΔΕΛΤΙΟΝ ΤΗΣ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

Το αρχεῖον της Λατινικῆς επισκοπῆς Χίου

Αιμιλία ΣΑΡΡΟΥ-ΖΟΛΩΤΑ

Δελτίον ΧΑΕ 4 (1936-1938), Περίοδος Γ' • Σελ. 175-200

ΑΘΗΝΑ 1939

ΥΠΟΜΝΗΜΑ

Ἰπὸ

ΑΙΜΙΛΙΑΣ ΣΑΡΟΥ-ΖΟΛΩΤΑ.

ΤΟ ΑΡΧΕΙΟΝ ΤΗΣ ΛΑΤΙΝΙΚΗΣ ΕΠΙΣΚΟΠΗΣ ΧΙΟΥ

Τὸ ὑπόμνημά μου περὶ τοῦ ἀρχείου τῆς Λατινικῆς ἐπισκοπῆς Χίου ἔχει ἀνάγκην μικρᾶς εἰσηγήσεως εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς δυτικῆς ἐκκλησίας τοῦ τόπου καὶ εἰς αὐτὸ τοῦτο τὸ ἀρχεῖον. Οἱ ἐκκλησιαστικοὶ τῆς Δύσεως, ὅσοι ἔγραψαν σχετικῶς πρὸς τὴν ἐκκλησίαν τῆς Χίου, πιστεύουν, ὅτι ἡ ἐπισκοπὴ αὕτη ἰδρῦθη ἀμέσως μετὰ τὴν κατάληψιν τοῦ Βυζαντίου ὑπὸ τῶν σταυροφόρων, τῷ 1204, καὶ τὴν ἰδρυσιν τοῦ Λατ. Πατριαρχείου Κ/πόλεως, ἀφότου δηλαδὴ ἡ Χίος ἐτέλεσεν ἐπὶ 40 ἴσως ἔτη ὑπὸ τοὺς Βενετούς, ἤτοι μέχρι τοῦ 1245, ὅτε ἀπηλευθερώθη ὑπὸ τῶν βασιλέων τῆς Νικαίας. Ἱστορικῶς ἀποδεδειγμένη δὲν εἶναι ἡ εἶδησις αὕτη· καὶ εἶναι μᾶλλον βέβαιον, ὅτι ἰδρῦθη κατὰ τὸ β' ἡμισυ τοῦ ΙΓ' αἰῶνος, ὡς νομίζω, ἐπὶ Μιχαὴλ Παλαιολόγου, ὅστις πρῶτος ἔδωκεν οὐ μόνον τὴν ἄδειαν ἐγκαταστάσεως εἰς τὴν νῆσον πολυαρίθμων ἐμπορῶν Γενοατῶν, συμμάχων του, ἀλλὰ καὶ προνομίας σπουδαίας παρέσχεν εἰς αὐτὴν κατὰ τὴν ἐν Νυμφαίῳ συνθήκην.¹ Βραδύτερον, ὅτ' ἐξεχωρήθη ἡ νῆσος ὑπὸ τοῦ αὐτοκράτορος εἰς τοὺς συγγενεῖς του εὐγενεῖς τῆς Γένουας Ζαχαρίας Δὲ Κάστρο, γνωρίζομεν, ὅτι ὑπῆρχον ἐν Χίῳ λατινικαὶ ἐκκλησίαι καὶ μοναχικὰ τάγματα, ὡμολογημένα ἱστορικῶς πλέον.² Ὅτε δ' ὁ Ἀνδρόνικος Παλαιολόγος ἐμάχετο μετὰ τοῦ Χίου Καλοθέτου καὶ τοῦ Γενοατοχίου Ζυβοῦ πρὸς ἐκδίωξιν τῶν δύο ἀδελφῶν Ζαχαριῶν, Μαρτίνου καὶ Βενέτου, τῷ 1329, μνημονεύεται ὅτι παρίστατο ὁ Νάξου³ ἐπίσκοπος· τοῦτο δὲ συμφωνεῖ μετὰ τὴν εἶδησιν, ὅτι τὸ ἔτος ἐκεῖνο, ὅπως λέγεται, ὁ πάπας Ἰωάννης ὁ ΚΒ' ἔδωκε τὴν χρεῖουσαν θέσιν διὰ τοῦ θανάτου τοῦ ἐπισκόπου Ρουφίνου εἰς τὸν δομινικανὸν Ἰωάννην. Ἐκτοτε, δηλαδὴ ἀπὸ τοῦ Ρουφίνου, ἔχει καταρτισθῆ πίναξ σειρᾶς Λατίνων ἐπισκόπων μετὰ διακοπὰς μόνον μικρᾶς. Ἀπὸ δὲ τῆς Γενοατοκρατίας τῆς νήσου, ἀρξαμέ-

1) Γ. Ἰ. Ζολώτα, Ἱστορία τῆς Χίου, τ. Β' σ. 332-6 καὶ Α' II σ. 34-5.

2) Αὐτόθι, τ. Α' II σ. 100-1 καὶ Αἰμ. Κ. Σάρου, Κάστρον τῆς Χίου σ. 48-54.

3) Γ. Ἰ. Ζολώτας, ἐνθ' ἀνωτέρω, τ. Β' σ. 368-9.

νης τῷ 1346 καὶ ταύτης διαρκούσης καὶ μετ' αὐτὴν καὶ μέχρι τοῦ νῦν, συνεχίζεται ἡ σειρά τῶν ἐπισκόπων ἄνευ χασμάτων, ἐκτὸς ἑνὸς μικροῦ ἀπὸ τοῦ ἔτους 1566, ἔτους τῆς ὑποταγῆς τῆς Χίου εἰς τοὺς Τούρκους, μέχρι τοῦ 1580 καὶ μιᾶς διακοπῆς 25ετοῦς μετὰ τὴν ἐπιδρομὴν τῶν Βενετῶν κατὰ τῆς Χίου, λήγοντος τοῦ ΙΖ' αἰῶνος. Ἄλλ' ἡ παρουσία τοῦ ἐπισκόπου δὲν σημαίνει αὐτὴν τὴν ἐκκλησίαν, διότι ἀπὸ τῶν Ζαχαριῶν ἤδη καὶ κυρίως ἐπὶ Γενοατοκρατίας ἐπλημύρισαν τὴν πόλιν μοναί, ὁσπίτσια, μοναχικὰ τάγματα καὶ ἀδελφότητες, τῶν ὁποίων ἂν θέλη τις νὰ παρακολουθήσῃ τὴν ἐξέλιξιν καὶ τὰς μεταβολάς, ἀδυνατεῖ πράγματι νὰ ἐπαρκέσῃ. Μικρὸν πρὸ τῆς λήξεως τῆς Γενοατοκρατίας, εἰς τὸ ἔτος 1559, βλέπομεν εἰς πριβιλέγγιον, τὸ ὁποῖον ἐξεδόθη ὑπὲρ τῆς ἀρχιεπισκοπῆς Ἀθηνῶν, ὅτι καὶ ἡ Χίος ὅπως καὶ ἄλλαι πόλεις καὶ νῆσοι ἑλληνικαὶ ὑπήγοντο τῇ ἀρχιεπισκοπῇ ἐκείνῃ¹.

Πολλὰ ἔπαυε κατὰ τὴν κατάληψιν τῆς νήσου ὑπὸ τῶν Τούρκων ἡ ἐκκλησία αὕτη. Περὶ τῶν γεγονότων τούτων ἔγραψαν ἱκανὰ ὁ Μιχαήλ Ἰουστινιάνης², ὁ Ἀλάτιος³ καὶ ὁ Ἰάκωβος Χίος⁴. Αὐτὰ τὰ πράγματα εἶναι πολλὰ καὶ πρέπει νὰ τὰ παρερχώμεθα, ἐπειδὴ ὁ λόγος εἶναι κυρίως ἐδῶ περὶ τοῦ ἀρχείου. Περὶ τῆς προοιούσης φθορᾶς τῆς καὶ μειώσεως περιουσίας τε καὶ ἐπιρροῆς ἔχομεν πλείστας εἰδήσεις ἱστορικὰς, ξένας καὶ ἐντοπίας. Ἀξιολογωτάτας παρέχει δὲ εἰδήσεις τὸ ὑπ' ἑμοῦ ἐρευνηθὲν ἀρχεῖον τῆς ἐπισκοπῆς, ἐν ᾧ φαίνεται ὡς ἐν κατόπτρῳ ἡ ζωὴ τῆς Ἐκκλησίας καὶ τῆς κοινότητος καὶ αἱ ἄληθεῖς σχέσεις αὐτῶν πρὸς τοὺς Ἕλληνας καὶ ὄλην τὴν Τουρκοκρατίαν. Κατὰ τὰς ταραχὰς καὶ τοὺς διωγμούς, οἱ ὁποῖοι ἐπηκολούθησαν τὴν πτώσιν τῶν Γενοατῶν, ἀπώλετο τὸ παλαιὸν ἀρχεῖον τῆς Γενοατοκρατίας ἢ πάντως δὲν διεσώθη ἐν Χίῳ. Πλείστα στοιχεῖα τῶν πράξεων αὐτοῦ εὐρέθησαν εἰς Γένουαν. Τὸ ἀρχεῖον τοῦτο ἄρχεται ἀπὸ τοῦ ἔτους 1580, ἦτοι δεκατέσσαρα ἔτη μετὰ τὴν κατάληψιν τῆς νήσου, καὶ συνεχίζεται καθ' ὄλην τὴν Τουρκοκρατίαν, μὲ διαλείψεις κατ' ἀκολουθίαν μόνον πολεμικῶν γεγονότων. Εἶχον τὴν εὐκαιρίαν νὰ ἐρευνήσω τὸ περὶ οὗ ὁ λόγος ἀρχεῖον κατὰ πρῶτον τῷ 1913 καὶ πάλιν περὶ τὸ 1930. Ἐνταῦθα ἀνακοινῶ ἐξ αὐτοῦ εἰδήσεις τινάς, ἀναφερομένας εἰς τὴν ἀπὸ τῆς Ἀλώσεως ἐκκλησιαστικὴν ἱστορίαν τῆς Χίου καὶ τὰ γενεαλογικὰ πράγματα αὐτῆς. Τὸ ἀρχεῖον ἀποκαλῶ πολῦτιμον, ἂν καὶ ἔπρεπε νὰ τὸ ὀνομάσω κ ε ι μ ῆ λ ι ο ν διὰ τὴν ἱστορίαν τῆς Χιακῆς κοινότητος ἐπὶ Τουρκοκρατίας καὶ τὴν τελευταίαν περίοδον τῆς Γενοατοκρατίας. Διότι, ὅπως ἀρχίζει τὴν ἐπαύριον τῆς ὑποταγῆς

1) Αὐτόθι, τ. Γ' II σ. 59.

2) Scio sacra del Rito Latino.

3) De Ecclesia occidentalis atque Orientalis perpetua concessione. Libri tres. Coloniae Agrippinae 1648.

4) Γ. Ζολῶτα, Ἰστ. τῆς Χίου, τ. Γ' I σελ. 395-7.

καὶ τὰ πρόσωπα καὶ τὰ πράγματα, ἔζων ἀκόμη καὶ οἱ τύποι καὶ αἱ σχέσεις καὶ τὰ ὀνόματα ἦσαν ὅπως ἐπὶ Γενοατῶν.

Τὸ ἀρχεῖον ἀποτελεῖται ἐκ 4—5 κωδίκων, ὧν παλαιότατος ὁ τῶν βαπτίσεων- ἀποτελούμενος ἐκ σελίδων 266- ἀπὸ ἔτους 1580—1652. Εἰς τὴν ἀρχὴν τοῦ κώδικος τούτου γράφεται ὅτι :

Hic liber est primus quem habemus baptizatorum huius Ecclesiae Chiensis man man libera antecedenta baptismata vel amissa vel combusta sunt.

Οὕτω πιστοῦται ἡ ἐξαφάνισις τοῦ γενοατοχιακοῦ ἀρχείου, ἀκόμη δὲ πιστοῦται καὶ τὸ ἀληθές ἔτος κανονικῆς ἐνάρξεως λειτουργίας τῆς ἐπισκοπικῆς ἀρχῆς, κατὰ δύο ἔτη βραδύτερον ἀφ' ὅτι λέγεται. Αἱ πηγαὶ παραδίδουν, ὅτι ὄντως ἐξελέγη ὁ Βενέδικτος Γκαρέττο πρῶτος τῆς Τουρκοκρατίας ἐπίσκοπος τῷ 1578, ἀλλὰ, κατὰ τὸ ἀρχεῖον, δὲν ἦλθεν ἀμέσως καὶ μόνον μετὰ τὴν ἔκδοσιν τοῦ ἀκτιναμέ τοῦ Μουράδ Γ', τῷ 1579, ἤρχισεν ἡ κανονικὴ λειτουργία τῆς ἐπισκοπῆς, μετὰ τὴν ἀποκατάστασιν τῶν πραγμάτων καὶ μετὰ τὴν ἀνάδειξιν τοῦ ἀ' ὀρθοδόξου μητροπολίτου, ὕστερα ἀπὸ χηρείαν τοῦ θρόνου ἐπὶ 170 ἔτη περίπου. Ἦτο δὲ αὐτὸς ὁ ἐπίσκοπος Βενέδικτος, Γενοατοχίος ἐξ εὐγενοῦς οἴκου, τοῦ ὁποίου τὸν ναὸν συνήντησα δις ἀναφερόμενον εἰς τὸν κώδικα, ἀφοῦ πλέον εἶχε περιέλθει εἰς ἄλλας χεῖρας.

Εἰς τὸ β' βιβλίον βαπτίσεων περιλαμβάνονται πολλὰ διεσπαρμένα πράξεις καὶ τινες ἱστορικαὶ εἰδήσεις, ὡς καὶ κατάλογος τῶν ἀπὸ τοῦ 1622 Λατίνων ἐπισκόπων.

Τὸ ἀ' βιβλίον γάμων ἀρχεται τῷ 1665 καὶ λήγει τῷ 1770 μετὰ τὴν σημείωσιν εἰς τὴν ἀρχὴν: *Matrimonii contracta ab anno 1665 usque ad annum, 1770 inclusivi.* Ὑπάρχει ἐν χάσμα εἰς τὰς πράξεις ἀπὸ ἔτους 1639—1645 ἀγνώστου αἰτίας. Ἴσως νὰ ἔχη σχέσιν πρὸς τὴν ἀδελφοσύνην, ἡ ὁποία ἐκράτησεν εἰς τὴν χιακὴν κοινωνίαν ἐπὶ τῆς ἀρχῆς τοῦ λαμπροῦ Γενοατοχίου ἐπισκόπου Μάρκου Massone. Ἐπηκολούθησεν ἡ περίοδος αὕτη τῆς ἀδελφοσύνης καὶ τῆς εἰρήνης μεταξὺ τῶν ὀρθοδόξων καὶ τῶν Λατίνων τῆς Χίου μετὰ ταραχώδη ἀντίδρασιν κατὰ τῶν Ἰησουϊτῶν. Κατὰ τὴν εἰρηνικὴν αὐτὴν περίοδον ἔχομεν ἀπόλυτον κοινὴν χρῆσιν ὅλων τῶν ναῶν, ἱεροπραξίας καὶ ἐν αὐτῇ τῇ Νέᾳ Μονῇ ἀκόμη. Ταῦτα, λεγόμενα ὑπὸ τοῦ ἀββᾶ Μιχαὴλ Ἰουστινιάνη, ὑπὸ τοῦ Ἀλαττίου καὶ ἄλλων ἐθεώρουν ὑπερβολικά, πλὴν ἀπὸ τοῦ κώδικος καὶ ταῦτα ἐπιβεβαιοῦνται.

Τὸ τρίτον βιβλίον βαπτίσεων ἀρχεται ἀπὸ τοῦ ἔτους 1736 καὶ λήγει ἔτει 1816. Ὡς εἶναι φανερόν, ἐλλείπει ἐν διάστημα 25—30 ἐτῶν κανονικῆς λειτουργίας, τὸ ἀμέσως μετὰ τὰ βενετικά, δηλαδὴ ἀπὸ 1695—1725. Αἱ ἐν τῷ διαστήματι τούτῳ πράξεις περιελήφθησαν ἀργότερον εἰς ἄλλον κώδικα συλλογικόν, διότι πολλὰ ἦσαν διεσπαρμένα, ὡς αἱ γενόμενα ἐν Πελοποννήσῳ, ὅπου ἀπεβιβάσθησαν μετὰ τὰ βενετοτουρκικά

οί φυγάδες τῆς Χίου, οἱ πρόσφυγες ἄς εἴπωμεν κατὰ κυριολεξίαν, καὶ αἱ ἐν Χίῳ κατ' οἴκους λαβοῦσαι χώραν.

Τὸ β' βιβλίον γάμων φθάνει μέχρι τοῦ 1770 καὶ τὸ τρίτον μέχρι τοῦ 1870. Ὑπάρχει ἀκόμη καὶ ἓν ἄλλο βιβλίον συμπληρωματικόν, ὅπου μετὰ τὸν ὑπ' ἀριθ. 7 γάμον λέγεται:

Matrimonia ista quae sequerunt facta sunt postquam civitas rejecit in manibus Turcarum et destructionem sanctae Ecclesiae. Eīve δηλαδή κῶδιξ συναγωγῆς.

Τὴν ὁμόνοιαν τῶν δύο στοιχείων εἶχε ἐπιβάλη ἡ ἔξις, ἡ ἀνάγκη καὶ τὸ συμφέρον ἀμφοτέροις, ἰδίᾳ δὲ μετὰ τὴν ἀποτυχοῦσαν ἐπιχείρησιν τῶν Φλωρεντινῶν κατὰ τῆς τετειχισμένης πόλεως τῆς Χίου τῷ 1599, ὡς καὶ ἡ ἐπακολουθήσασα τὴν ἀποτυχίαν ταύτην αὐστηρὰ συμπεριφορὰ τῶν Τούρκων πρὸς τοὺς δυτικούς. Μετὰ τὴν ἀτυχῆ λοιπὸν ταύτην ἐνέργειαν τῶν πέντε γαλερῶν τῆς Τοσκάνης, οἱ Τοῦρκοι, κατὰ τὰς πηγὰς, ἐξέβαλον τοῦ Κάστρου τὸν τε ἐπίσκοπον καὶ τοὺς ἱερεῖς τοὺς καθολικοὺς καὶ τοὺς ὑπεχρέωσαν νὰ κατοικήσωσιν ἔκτοτε ἔξω τῆς τετειχισμένης πόλεως, εἰς θέσιν τῆς πόλεως, ἔκτοτε καλουμένην **Φραγκοπαροικίαν**. Αὐτὸ λέγεται καὶ γράφεται, ἀλλὰ τὸ ἀρχεῖον ἔχει μερικὰς ἀντιρρήσεις, εἶναι δὲ ἀψευδῆς πηγὴ. Ἀναφέρει λοιπὸν τὸ προμνημονευθὲν παλαιὸν βιβλίον βαπτίσεων, ὅτι εἰς τὸ ἔτος 1605 ὁ ἱερεὺς Στέφανος Μαουρίτσιος ἐτέλεσε βάπτισιν: *in templo S. Pietri Castri*, ἐν ἔτει δὲ 1607 ἄλλην βάπτισιν ὁ αὐτὸς ἱερεὺς: *in Ecclesia S. Nicola* Λουτροῦ πάλιν ἐν τῷ Κάστρῳ, δηλαδή ἐν τῷ ναῷ τῶν Ἁγίου Νικολάου τοῦ Κάστρου, τ ο ὕ π α ρ ἄ τ ὸ Λ ο υ τ ρ ὸ ν, ἐν τῷ ὁποίῳ ὑπεγράφη ἡ σύμβασις μεταξὺ Χίων καὶ Γενοατῶν τῷ 1346, ἀσφαλῶς, διότι ἄλλος Ἁγιος Νικόλαος ἐν τῷ Κάστρῳ δὲν ὑπῆρχεν.

Εἰς μελέτην μου περὶ τοῦ Κάστρου τῆς Χίου¹ γράφω πολλὰ περὶ μιᾶς ἀνασκαφῆς, ἣτις ἔγινεν λήγοντος ἤδη τοῦ 10' αἰῶνος εἰς τὸ κάστρον καὶ ἐγγύτατα τοῦ νῦν κεντρικοῦ μεγάλου Τζαμίου τοῦ Πιαλῆ. Γράφω δ' ἐκεῖ: «Ἐν ἐρειπίῳ γενοατικῷ ἐν τῷ φρουρίῳ, κατεδαφιζομένῳ ὑπὸ λιθολόγων, εὐρέθη ὑποθεμέλιον τοίχου ἐκ λίθων τετραγώνων ἐρυθραίων ἢ κορακοπέτρας, ἀρχαίας ἐργασίας, εἰς μῆκος 3—4 μέτρων, διευθυνόμενον ἐξ ἀνατολῶν εἰς δυσμὰς, τὸ ὄρατὸν μέρος. Ἐγγὺς εὐρέθη καὶ λουτρῶν μεσαιωνικὸς συγκεχωσμένος. Ὁ ἰδὼν μετὰ προσοχῆς ἀνέφερε τῷ πατρί μου, ὅτι τὸ κτίσμα ἦτο ἀληθῶς μέγα καὶ ὀχυρῶς καὶ πολυτελῶς ἐκτισμένον 60X40 τ.μ. περίπου, φερόμενον ἐκ δυσμῶν πρὸς ἀνατολὰς, διώροφον ἄλλοτε, ὡς ἔλεγον οἱ ἀνασκάπτοντες, ἔχον καὶ ὑπόγειον κρύπττην μὲ ἐδώλια κτιστὰ πέριξ, εἰς ὃ ὑπόγειον ἢ κατάβασις διὰ καταπακτῆς. Οἱ λίθοι αὐτοῦ λαξευτοὶ ἐρυθραῖοι (ἦτοι ἐρυθραῖκοί, ἐξ Ἐρυθραίας), τὰ διαχωρίσματά του νῦν ἀφανῆ. Εἶχεν αὐτὴν περίκτιστον καὶ λουτρῶνα

1) Τὸ Κάστρον τῆς Χίου, ἐν περιοδικῷ «Ἁθηνᾶ» τόμ. ΚΗ' (1915) σελ. 11-166, καὶ ἐν ἰδίῳ τεύχει.

εὐμεγέθη, οὗ τὸ ἔδαφος ὡς τοῦ ἰσογείου ποτὲ ἢ ὀλίγον ὑπεργείου ὀρόφου, ἦτο 2—3 μ. ὑπὸ τὴν ἐπιφάνειαν τῶν νῦν δημοσίων ὁδῶν. Προσέκειτο κατὰ τὴν Β. Ν. γωνίαν τῶ μεγάλῳ νῦν Τζαμίῳ, τῷ ἔχοντι τὸν τετράγωνον μιναρὲν, ἐγειτόνευε δὲ κατ' ἀνατολὰς ἐτέρῳ τζαμίῳ, πάλαι ναῶ ὁμοίως, οὗ σώζεται ὁ τετράγωνος πύργος τοῦ κωδωνοστασίου ἄνευ στήλης μιναρὲ, χρησιμεύων πλέον ὡς περιστερεῶν».

Ἐκ τῶν ἀναφανέντων ἱκανῶν τούτων ἐρειπίων, συγκροτήματος κτιρίων θὰ ἔλεγέ τις, προκύπτουσιν ἀσφαλῶς ἓν μέγα κτίριον ἀνακτόρου μεσαιωνικοῦ, λουτρῶν ἀξιόλογος μεσαιωνικός, ἀμφοτέρα προσκείμενα δύο ἐκκλησίαις, ἰδίως δὲ τῷ κεντρικῷ τζαμίῳ. Εἰς τὸ χρυσόβουλλον τοῦ Μιχαὴλ Παλαιολόγου γίνεται σαφῆς λόγος, ὅτι εἰς τοὺς Γενοάτας ἐδόθη τότε ὑπὸ τοῦ αὐτοκράτορος «λαμπρὸν ἀνάκτορον μετ' ἐκκλησίας καὶ λουτρὰ δύο», ἄλλα κτίρια, ἀποθῆκαι κτλ. Παρατηροῦμεν, ὅτι κεντρικὴ ἐκκλησία θὰ ἐχρησίμευεν ἑκπαλαί ὡς μητρόπολις καὶ οὐχὶ ἄλλη τις μὴ κεντρικὴ, ὡς ἔθος ἦτο, καὶ ὅτι μητρόπολις τῆς βυζαντιακῆς Χίου ἦτο ὁ Ἅγιος Νικόλαος ὠρισμένως¹ καὶ ὅτι εἰς αὐτὸν τὸν ναὸν ὑπεγράφη ἡ σύμβασις τῷ 1346 μεταξύ Γενοατῶν καὶ Γενοατοχίων. Ἀκόμη παρατηροῦμεν, ὅτι εἰς τὸ χρυσόβουλλον τοῦ Μιχ. Παλαιολόγου ἀναφέρονται ὀνομαστί ὡς ναοὶ ἐν τῷ Κάστρῳ Χίου: ἡ Παντοδύναμος καὶ τὸ Πολιτικόν, ὅχι ὅμως καὶ ὁ Ἅγιος Νικόλαος, διότι κατὰ πᾶσαν πιθανότητα τοῦτον σημαίνει: τὸ Πολιτικόν, ἦτοι τὸ καθεδρικόν, τὸ καθολικόν, τὸ κοινόν. Ὄθεν ἄγομαι νὰ πιστεύσω, ὅτι ἡ πολύτιμος εἶδησις τοῦ Λατ. κώδικος, ἡ ὀρίζουσα τόσον πιστῶς καὶ εἰς τὰς ἀρχὰς τοῦ ΙΖ' ἀκόμη αἰῶνος «τὸν Ἅγιον Νικόλαον παρὰ τὸ Λουτρὸν» μᾶς ὀρίζει κατὰ πᾶσαν πιθανότητα τὸν ναὸν τοῦ κέντρου τοῦ Κάστρου, τὸν κεντρικόν, ἴσως τὸ Πολιτικόν τοῦ χρυσοβούλλου, αὐτὸν, ὅστις προέκυψεν, ὅτι ἦτο πολὺ πλησίον εἰς τὸ μεσαιωνικὸν λουτρὸν καὶ τὸ ἀνάκτορον εἰς τὰς ἀνασκαφάς, τὰς ὁποίας ἀναφέρει ἀναλυτικώτατα ὁ πατήρ μου καὶ παραστατικώτατα. Ἐκ τῶν δύο αὐτόθι προσκειμένων τῷ παλαιῷ ἀνακτόρῳ ναῶν ποῖος ἦτο ὁ Ἅγιος Νικόλαος; Οὐχὶ βεβαίως ὁ πρὸς τὰ Β. Δ. τῶν ἐρειπίων λεγόμενος, ἐν ἐρειπίοις καὶ αὐτός, ὡς ἅγιος Δομνίκος, τὸν ὅποιον ἅγιον Δομνίκον τοποθετοῦσι δύο τοπογραφικοὶ χάρται τοῦ Κάστρου περιγηγητικοὶ πρὸς τὸ Β.Α. τεῖχος, τὸ πρὸς τὴν ἀνοικτὴν θάλασσαν. Εἶναι ἀπολύτως βέβαιον πάντως, ὅτι περὶ τὸ κέντρον τοῦτο τοῦ Κάστρου ἔχομεν τὸν ἐπισκοπικὸν ναὸν τοῦ Ἁγίου Πέτρου, διότι ἀκόμη καὶ μέχρις ἐσχάτων ἡ λαϊκὴ παράδοσις λέγει, ὅτι ἐκεῖ ἔμενεν ὁ φράγκος δεσπότης. Ἐπομένως, γνωστοῦ ὄντος, ὅτι ὁ Ἅγιος Πέτρος ἐκτίσθη ὑπὸ τῶν Μαονέζων μεγαλοπρεπῆς καὶ γοιοῦτος παραδίδεται ὑπὸ τῶν γραψάντων ὄλων καὶ ἰδόν-

1) Αἰμ. Κ. Σάρου, Κάστρον τῆς Χίου σ. 44. Βλ. καὶ ναὸν τῷ 1346 ἁγίου Νικολάου ἐν τῷ Κάστρῳ.

των καὶ εἰδότην, λαμβανομένων λίαν ὑπ' ὄψιν τῶν καὶ νῦν ἔτι κινούντων τὸν θραυμασμὸν γυμνῶν μεγαλοπρεπῶν ἐρειπίων του, πιστεύω, ὅτι τοῦτο τὸ ἐρείπιον, τὸ ἐγγὺς τοῦ κεντρικοῦ τζαμίου, ἀνήκει εἰς τὸν Ἅγιον Πέτρον, τὸν λαμπρὸν ἐπισκοπικὸν ναὸν καὶ κεντρικὸν τοῦ κάστρου, παρὰ τὰ ὑπ' ἑμοῦ γραφέντα¹, ὅτι ὁ Ἅγιος Πέτρος ἦτο τὸ κεντρικὸν τζαμί κλπ. Δὲν δύναται νὰ εἶναι ὁ ἅγιος Πέτρος, διότι τὸ τζαμί τὸ κεντρικὸν εἶναι βυζαντινῆς ἀρχιτεκτονικῆς καὶ τοιχοδομίας καὶ ἴσως μόνον ὁ Ἅγιος Νικόλαος εἶναι δίκαιον νὰ τοποθετηθῇ αὐτόθι, παρὰ τὸ παλαιὸν μέγα ἀνάκτορον καὶ τὸ Λουτρόν, ὅπως ὁδηγεῖ ἡμᾶς τὸ σημεῖωμα τοῦ κώδικος. Ὅτι δὲ ὑφίστατο καθ' ὅλην τὴν Γενοακοκρατίαν ὁ ναὸς τοῦ Ἁγίου Νικολάου, ὁ κτισθεὶς ἀσφαλῶς μὲ τὸ κάστρον, αὐτὸς, ὃν ἀναφέρουσι τὰ δύο μολυβδόβουλλα² καὶ ἡ συνθήκη τοῦ §1346, βεβαίωσι σαφῶς καὶ τὸ σημεῖωμα τοῦ κώδικος, γραφέν τῷ 1607.

Ἐκ τῶν εἰδήσεων τούτων τῶν ἐτῶν 1605 καὶ 1607 περὶ τῶν δύο ἐν χρήσει ἀκόμη ναῶν, ἔστω καὶ κατεστραμμένων σχεδὸν πλέον, συνάγομεν, ὅτι δὲν ἐγιναν σπουδαῖοι τότε διωγμοὶ τῶν δυτικῶν καὶ ἔξωσις αὐτῶν ἐκ τοῦ κάστρου. Ἐγιναν ὅμως ἀργότερα κατὰ καὶ μετὰ τὸν τουρκοβενετικὸν πόλεμον, ὅτ' ἐπῆλθον πλέον μετὰ δυνάμεων οἱ Βενετοὶ τῷ 1694 ὑπὸ τὸν Ἄντωνιον Ζένον κατὰ τοῦ φρουρίου τῆς Χίου, ἐκυρίευσαν αὐτό, ἀλλ' ἐκράτησαν μόλις ἐπὶ πέντε μῆνας. Τότε, καθὼς ἔφυγαν, ἐγκατέλειψαν τὸν πληθυσμὸν εἰς τὴν ἐκδίκησιν τῶν Τούρκων, ἐκτὸς π ο ὕ ἐ π ἤ ρ α ν εἰς τὸν λαμὸν τοὺς πολλοὺς ἐκ τῶν κατοίκων, οἵτινες ἐπροτίμησαν ν' ἀκολουθήσωσι τὸν στόλον εἰς τὴν φυγὴν του. Εἰς μίαν σελίδα τοῦ κώδικος αὐτοῦ εὐρίσκω καὶ τόδε σημεῖωμα: dall' auno 1697 in fine Chios cadde nelle mani de' Turchi, qui quali distrussero le Chiese, «ἔπεσεν τέλος ἡ Χίος εἰς χεῖρας τῶν Τούρκων, οἵτινες κατέστρεψαν τὰς ἐκκλησίας». Ἡ καταστροφή καὶ οἱ διωγμοὶ τότε μετὰ τὴν φυγὴν τῶν Βενετῶν πιστοῦνται ἀπὸ πολλὰ γεγονότα, ὅπως πιστοῦται καὶ τὸ γεγονός, ὅτι δὲν ἔλαβον μέρος οἱ ὀρθόδοξοι εἰς τοὺς διωγμούς, ὅπως διατείνονται ἐν ἀλληλογραφίαις διάφοροι μοναχοὶ δυτικοὶ καὶ ἀποστολικοὶ βικάριοι κλ. Κατέχω ἐκ τοῦ περὶ οὗ ὁ λόγος ἀρχείου ἀντίγραφα τριῶν συμβολαίων τῶν ἐτῶν 1719, 1722, 1733. Συνετάχθησαν δὲ τὰ συμβόλαια ταῦτα ἑλληνιστὶ παρὰ τοῦ δημοσίου νοταρίου Χίου, τοῦ Μιχ. Δὲ Πόρτου. Μνημονεύω κατωτέρω τὸ πρῶτον μόνον συμβόλαιον τοῦ 1714, —τὰ ἄλλα δύο εἶναι συνέχεια τούτου καὶ ἀπόδοσις λ/μοῦ διὰ συναχθέντα χρήματα. Φαίνεται, ὅτι μόνον οἱ κρατοῦντες ἐδίωκον τὴν ἐκκλησίαν καὶ προσπάθεια κατεβάλλετο διὰ νὰ τοὺςπραῦνωσι.

«Εἰς τὸ ὄνομα τοῦ Κυρίου ἀμήν. Ἐτει Σωτηρίῳ 1719 ἡμέρᾳ Δευτέρᾳ Νεμβρίου 6 κατὰ τὸ νέον, ὦρα τρίτη :

1) Αἰμ. Σάρον, Κάστρον τῆς Χίου, σ. 95-7, καὶ Γ. Ζολῶτα, Ἱστορία τῆς Χίου. Α' II, σ. 102-3.

2) Κάστρον τῆς Χίου, σ. 44.

Οἱ κάτωθεν ὑπογεγραμμένοι γνωστοὶ ἐμοῦ τοῦ νοταρίου θεληματικῶς ὁμολογοῦσι καὶ ξεδιαλύνουν πῶς ἔσονται καὶ νὰ ἐδιάλεξαν ὁμοῦ μὲ τὸ σεριάτι παρὰ τῆς κοινότης τῶν Λατίνων διὰ ἐπιτρόπους των τὸν αἰδεσιμώτατον ἱερέα βικάριον τῆς Χίου δὸν Φίλιππον Μπαβεστρέλλη, τὸν μισὲ Κοζῆ Τιμόνη, μισὲ Βισετζῆ Μορόνη, τοῦ ποτὲ Γκιουρέμη καὶ μισὲ Ζαβέρην Ἰουστινιάνη, καθὼς φαίνεται μὲ στρουμέντον εἰς τὰς πράξεις ἐμοῦ τοῦ νοταρίου, διὰ νὰ πηγαίνουν εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν νὰ πασκίσουν νὰ ἀπολαύσουν τὴν ἐλευθερίαν τοῦ ρίτου καὶ ἐκκλησίας. Τὴν σήμερον οἱ κάτωθι γεγραμμένοι ἐπιβεβαιοῦντες τὴν ἄνωθι ἐπιτροπὴν τῶν δίδουν ἄδειαν καὶ ἐξουσίαν ὅποτε ἔστιν τῆς χρείας διὰ τὴν ἐκτέλεσιν τῶν ἄνωθι νὰ ἐξοδιάσουν ἕως τρεῖς χιλιάδες ἀσλάνια (ἡγουν ἀσλάνια 3.000) ξεδιαλύζοντας πῶς διὰ τὰ ἀσλάνια χίλια πεντακόσια πλέον ἔλαβον ὁμολογίαν πῶς χρεωστοῦν τοῦ ἄνωθι μισὲ Ζαβέρου καὶ νὰ γροικοῦνται καὶ αὐτὰ κομπρέζα εἰς τὴν ἄνωθι σοῦμα (ἀσλ. 3.000) καὶ ὄχι περισσότερα: Χωρὶς ἄλλην καινούργιαν ὄρντιναν τῆς κοινότης. Ταῦτα ὁμολογοῦσι καὶ ξεδιαλύνουν, διὸ καὶ ὑπογράφουν ἰδιοχείρως.

Ἐγραφα ἐν Χίῳ ἐν τῷ οἴκῳ τοῦ ἄνωθι ἀφέντη βικαρίου.

Παρόντες μάρτυρες:

Γκιουζέπε Ντάντρια στέργω, Φίλιππος Μπαβεστρέλλης βικάριος στέργω, Κοζῆς Τιμόνης στέργω, Βισεντζῆς Μορόνης στέργω, Ζαβέρης Ἰουστ. στέργω, Νάτσιος Ἰουστ. στέργω, Ἄντρούλης Ντάντριας, Νικολῆς Κορέσης, Γκιουρέμης Μαρκόπουλος τοῦ ποτὲ Νάτσιου, Μπερτουμῆς Φορνέττης, Ἰωάννης δὲ Πόρτου μαρτυρῶ Φραγκούλης Ἰουστινιάνης τοῦ ποτὲ Τουμαζῆ, Ἄντωνης Βελάστης τοῦ ποτὲ Ἄντριᾶ.

Ἴσον ἀπαράλλακτα ἐκ τῶν πράξεων αὐτοῦ τοῦ νοταρίου. Ἰωάννης δὲ Πόρτου τοῦ ποτὲ Μιχαὴλ δημόσιος νοτάριος Χίου.»

Ἄξια παντὸς λόγου εἶναι ἡ τακτοποίησις ὄλων τῶν ἐγγράφων κυριότητος τῶν κτημάτων τῆς λατινικῆς ἐκκλησίας, τῶν ἀφιερωτικῶν, ἐν τε τῇ πόλει καὶ ἐν τῇ ὑπαίθρῳ, ὡς καὶ ἡ σύνταξις ἐνὸς εὐρετηρίου τῶν παλαιῶν πράξεων ἐν συντομίᾳ ἀναγραφομένων. Τὴν τακτοποίησιν ταύτην νομίζω, ὅτι πρέπει ν' ἀποδώσωμεν εἰς τὸν ἀπὸ τοῦ 1830 – 1875 ἐπίσκοπον εὐγενῆ Ἰγνάτιον Φορνέττην Ἰουστινιάνην καὶ εἰς τὸν σημερινὸν φιλομουσώτατον ἐπίσκοπον κ. Ν. Χαρικόπουλον.

Ἄς ἔλθωμεν τῶρα εἰς τὸ περιεχόμενον αὐτοῦ τοῦ ἀρχείου βαπτίσεων καὶ γάμων. Εἶναι πολλὰ τὰ ἐκ τῆς μελέτης τοῦ ἀρχείου τούτου προκύπτοντα διδάγματα καὶ συμπεράσματα, ὡς ἡ ἀνεξιθρησκεία, ἡ ἐλευθερία τοῦ δόγματος, ἡ κοινὴ χρῆσις τῶν ἐκκλησιῶν ἀμφοτέρων τῶν δογμάτων. Πάντων τούτων ἐπεβεβαιοῦτο ἡ ἐπικράτησις ἐπὶ γεννατοκρατίας καὶ ἐπὶ τουρκοκρατίας μέχρι τέλους τοῦ 13' αἰῶνος καὶ πέρα τούτου ἔτι. Ἐπειτα, ἐν τῷ αὐτῷ ἀρχείῳ, ἔχομεν τὴν μνεῖαν ὄλων σχεδὸν τῶν ἐκκλησιῶν τῆς πόλεως Χίου καὶ τῶν προαστείων αὐτῆς μὲ τὰ οἴκο-

γενειακά των ονόματα, με όρισμόν τῆς θέσεως κτλ. Ἐπίσης σπουδαῖον θεωρῶ τὸ ἀρχεῖον καὶ ὡς ταμεῖον διαφυλάξεως τῶν ἐπωνύμων ἀπείρων οἰκογενειῶν καὶ τῶν παρωνυμίων αὐτῶν, τὰ ὅποια εἶναι ὅλα ἑλληνικά, ἐνῶ τὰ ονόματα τῶν κλάδων, ἐὰν μὲν εἶναι ἑλληνικά, ἑλληνιστὶ λέγονται ἢ προφέρονται, ἐὰν δὲ ἰταλικά, ἰταλιστὶ. Ἐν χρήσει γλωσσο ὁμιλουμένη ἦτο ἡ ἑλληνική, ὅπως εἶδομεν καὶ εἰς τὰ ἔγγραφα, ἔστω καὶ ἐὰν ἐπικρατῆ τὸ λεγόμενον φραγγοχιώτικον ἰδίωμα. Ἑλληνικὸν εἶναι καὶ αὐτό. Ἐπίσης πολὺ ἐνδιαφέροντα εἶναι καὶ τὰ βαπτιστικά ονόματα. Ταῦτα θέλομεν ἀναφέρει ὅσον τὸ δυνατόν συντόμως.

Ἄς πραγματευθῶμεν δι' ὀλίγων ἐν πρώτοις τὸ ζήτημα τῆς λατρείας (τοῦ ρί τ ο υ, ὡς λέγεται ὑπὸ τῶν καθολικῶν). Ἐπικρατεῖ γενικῶς ἡ ἐντύπωσις, ὅτι τὸ ἡμέτερον ἔθνος ἔζησε μετὰ τῶν Φράγκων κατὰ τὸ κοινῶς λεγόμενον «σὰν τῆ γάτα μετὰ τὸ σκύλο». Ἐν τούτοις ἐκ μακρῶν παρατηρήσεων σχετικῶν καὶ πρὸς ἄλλας Ἑλληνικὰς πόλεις καὶ νήσους καὶ ἐκ τοῦ περιεχομένου τῶν περὶ ὧν ὁ λόγος κωδικῶν ἐμόρφωσα σταθερὰν γνώμην, ὅτι κατὰ τὸ παρελθὸν πολὺ συχνὰ ἐν τῇ Ἀνατολῇ τόσον δυτικὸὶ ὅσον καὶ ἀνατολικὸὶ ἦσαν τόσον κοινωνικῶς προηγμένοι, ὥστε ἔζων ἐν πολλῇ συνήθως ὁμοιοίᾳ καὶ μᾶλλον μακρὰν φανατισμοῦ μισαλλοδοξίας.

Εἰδικῶς ἐν τῇ νήσῳ ἡμῶν φαίνεται, ὅτι μόνον δι' ὠρισμένας αἰτίας-κυρίως ἐκ πολεμικῶν γεγονότων-ὡς καὶ διὰ τὴν πράγματι ὑπερβολικὴν πολιτείαν εἰς προσηλυτιστικὰς τάσεις τοῦ τάγματος τῶν Ἰησοῦιτῶν ἐταράχθησαν αἱ καθαρὰ καὶ ἡρεμοὶ ψυχὰι τῶν φιλησύχων καὶ εὐσεβῶν ἀνθρώπων. Ὅμως οἱ μεγάλοι αὐτοὶ κυματισμοὶ καὶ ἀναταραχαὶ ἀφ' ἑνὸς μὲν ὑπὸ μορφήν βίας καὶ πιέσεως, ἀφ' ἑτέρου δὲ ὑπὸ μορφήν, ἀγῶνος μετὰ τῶν ἐκατέρωθεν δογματικῶν φιλοσόφων, οἱ ὅποιοι ἀνεδείχθησαν κατ' αὐτόν, δὲν ἐπηρέασαν κατὰ βάθος αἰσθητῶς τὴν κοινωνίαν μέχρι τῶν μέσων σχεδὸν τοῦ ΙΗ' αἰῶνος. Αἱ ληξιαρχικαὶ πράξεις ἐν τῷ κώδικι μαρτυροῦσιν ἀψευδῶς περὶ τούτου, μαρτυροῦσι, περὶ μιᾶς κοινωνίας ὁμοιοσύνης ἐν τῇ ἐνασκήσει τῶν κοινωνικῶν καὶ οἰκογενειακῶν καθηκόντων αὐτῆς, μιᾶς κοινωνίας ἀσφαλῶς μικτῆς ἀποτελουμένης ἐξ Ἑλλήνων κατὰ μεγίστην πλειονότητα, ἀλλὰ καὶ Γενοατοχίων καὶ Γενοατῶν καὶ Βενετῶν καὶ ἄλλων ξένων, οἵτινες εἶχον πλέον ἰκανῶς ἀφομοιωθῆ ὑπὸ τοῦ Ἑλληνικοῦ περιβάλλοντος, εἶχον δὲ δώσει καὶ αὐτοὶ πολλὰ ἰδικὰ των χαρακτηριστικὰ εἰς τοὺς Ἑλληνας κατὰ τὸ διάστημα τῆς μακρᾶς συμβιώσεως. Εἶχεν οὕτω διαμορφωθῆ κοινωνία μικτῆ, ἄκρως πολιτισμένη, ἰσταμένη ὑπεράνω δογματικῶν προλήψεων, εὐνομουμένη καὶ εὐτυχῆς ὑπὸ τὸ λαμπρὸν πολίτευμα τῶν δημογερόντων ἢ δεπουτάτων, ὅπως οὗτοι ἐλέγοντο ἐν Χίῳ, πολίτευμα τὸ ὁποῖον διεῖπον τρία κυρίως στοιχεῖα, ἡ δικαιοσύνη, ἡ λιτότης καὶ ἡ πρακτικότητα. Οἱ κατὰ καιροὺς ἐπισκεφθέντες τὴν Χίον περιηγηταὶ Εὐρωπαῖοι, ἐτόνισαν τὸν πολιτισμὸν τῆς νήσου, τὸν ὁποῖον ἀπέδιδον εἰς ἐπίδρασιν τῆς

Δύσεως μόνον, ὄχι δικαίως, διότι συνετελέσθη ἢ ἐπήγασε πράγματι ἐκ τῆς ἁρμονικῆς συμβολῆς ἐν τῇ νήσῳ Ἑλλήνων καὶ Δυτικῶν.

Τοῦ πολιτισμοῦ τούτου, τῆς μεγάλης συμμίξεως ἀνατολικῶν καὶ δυτικῶν προσόντων καὶ χαρακτήρων, ἔχομεν τὴν εἰκόνα ἐπὶ δύο ἀκόμη αἰῶνας μετὰ τὴν γενοατοκρατίαν ἔκδηλον ἐν τῷ ἀρχεῖῳ.

Ὅπως εἶναι ἀπολύτως φανερόν καὶ πραγματικόν ἀπὸ τὰς πράξεις βαπτίσεων καὶ γάμων, οἱ μικτοὶ γάμοι εἶναι οἱ συνθηθέστεροι. Εἰς τὰς βαπτίσεις μικτοὶ εἶναι οἱ ἀνάδοχοι καὶ οἱ μάρτυρες, ἀμφοτέρωθεν δὲ τὰ μυστήρια τελοῦνται εἰς ὅλας τὰς ἐκκλησίας ἀδιαφόρως δόγματος, εἰς τὰς γειτονικὰς ἐκκλησίας ἐκάστων ἢ εἰς τὰς οἰκογενειακάς, διότι πλεῖστοι ναοὶ ἦσαν κοινοί, ὄχι κατ' ἐπίσημόν τινα ὄρισμόν ἢ κατὰ γνώμην, ἀλλὰ διότι οἱ ἄνθρωποι ἦσαν τόσοσιν συνδεδεμένοι μετὰ τῶν διὰ δεσμῶν συγγενείας, δεσμῶν αἵματος, ὥστε οἱ ναοὶ ὡς οἰκογενειακοὶ διεβιβάζοντο εἰς τοὺς διαδόχους, ἔστω καὶ ἂν ἦσαν ἀλλόδοξοι. Μάλιστα οἱ πολιτισμένοι καὶ πρακτικοὶ αὐτοὶ ἄνθρωποι εἶχον δύο κλίτη εἰς τοὺς ἰδιωτικοὺς αὐτῶν ναοὺς, ἐκ τῶν ὁποίων τὸ πρὸς τὸ δεξιὰ ἦτο πάντοτε προωρισμένος διὰ τοὺς ὀρθοδόξους καὶ τὸ πρὸς ἄριστερά διὰ τοὺς καθολικοὺς. Πλεῖστοι ἐκκλησίαι σῶζονται ἀκόμη καὶ ἐν τῇ πόλει καὶ εἰς τὰ κτήματα τῆς ὑπαίθρου οὕτω διηρημέναι· ἀλλὰ τὸ πρᾶγμα μαρτυρεῖται καὶ ἐκ πηγῶν, ὧν ἰκανὰς ἐδημοσίευσεν ὁ Γεώργιος Χόφμαν πρὸ τινῶν ἐτῶν εἰς τὸ ἔργον¹ τοῦ περὶ τῆς Λατινικῆς ἐκκλησίας Χίου. Τοῦτο εἶναι πλήρως ἐξηκριβωμένον· ἔγραψα δὲ καὶ ἐγὼ σχετικῶς ἀλλαχοῦ² περὶ τῆς ἐκκλησίας τῆς Παναγίας τῶν Γλυκέων ἢ Δολεῖ, τῆς ἐπιλεγομένης καὶ σήμερον Παναγιᾶς Γλυκειᾶς, σφωζομένης ἀκόμη ἐν τινὶ μέτρῳ, ἧς ἡ πρὸς ἄριστερά θύρα τοῦ χώρου τῶν δυτικῶν φέρει ἀνάγλυφον ὠραῖον Ἰουστινιάνειον σύμπλεγμα

Ἐκ τοῦ ἀρχείου τῆς Λατινικῆς ἐπισκοπῆς Χίου ἀναφέρω κατωτέρω πράξεις γάμων μικτῶν, ὀλίγας ἐκ πλείστων, ὡς καὶ πράξεις βαπτίσεων, τελουμένας ἀδιαφόρως εἰς ναοὺς δυτικούς ἢ ἀνατολικούς ἢ κοινούς:

Ἐτε 1625 ἐν ἀγίῳ Σεβαστιανῷ τῶν Δομινικανῶν γάμος τοῦ ἀδελφοῦ τοῦ Ἑλλήνου μητροπολίτου Κωνσταντίνου καὶ τῆς Δέσποινας Σταμ. Κριατσούλα, Ἑλλήνων ἀμφοτέρων. Ὡς μάρτυρες ἀναγράφονται δύο Ἰουστινιᾶναι.

Ἐτε 1612 γάμος ἐν τῷ παλαιῷ βυζαντιακῷ ναῷ τοῦ ἀγίου Εὐστρατίου τῶν Χρυσολωράδων – ὅστις εἶχε δωρηθῆ ἀπὸ τοῦ 1401 διὰ διαθήκης εἰς τὴν Νέαν Μονὴν τῆς Χίου καὶ διετέλει μετόχιον ταύτης ἐν τῇ συνοικίᾳ τῆς Βλατταριάς – γάμος λέγω μιᾶς Ἀγγέλας Λαμπίνου, Ἑλληνίδος, μετὰ τοῦ βενετοῦ Ρενιέρη.

1) *Orientalia Christiana. Vescovadi Cattolici della Grecia. I. Chios.*

2) Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν. Τόμ. Η' (1932) σελ. 264-300.

Ἔτει 1614 ὁ ἐκ τῶν Ἡγεμονιῶν Ἰωάννης Ἰδρωμένος βόδας νυμφεύεται τὴν Δέσποινα Ἐμμανουήλ Καστάνιολα, καθολικὴν. Τῷ αὐτῷ ἔτει εἰς ἄλλην πρᾶξιν ἐν ναῶ δυτικῷ ὁ ἕτερος τῶν νυμφίων, Ματθαῖος Κορέσης, σημειοῦται ὅτι ἦτο *rito greco*.

Ἔτει 1656 ἐν ναῶ ἡμετέρῳ δύο καθολικοὶ ἀναδέχονται τὴν θυγατέρα Ἑλληνος ἱερέως.

Ἔτει 1655 μνημονεύεται γάμος δύο ἐκ τοῦ γένους τῶν Ἰουστινιανῶν μετὰ τοῦ σημειώματος: *Nam isti desponsati erunt rito greco cum essent Latini ambo et idem nostro Concessu iterim desponsati sunt*. Τοῦτο ἐξηγεῖται, διότι ἀφ' οὗτου ἀπέθανεν ὁ ἐπίσκοπος Μᾶρκος, τῷ 1643, ὁ διαδεχθεὶς αὐτὸν Ἀνδρέας Σοφιανὸς ἀπῆτει καὶ τὴν διατύπωσιν τοῦ λατινικοῦ γάμου, ἵνα ἐπιτρέψη τὴν διὰ τῆς καταχωρίσεως κύρωσιν τῆς πράξεως ἐν τῷ ἀρχεῖφ.

Ἔτει 1657 ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ ἀγίου Ἀντωνίου Ἰησουϊτῶν (*San Antonio Abbate*) γάμος Θεοδώρου Μπαβεστρέλλη, καθολικοῦ, καὶ Μαρίας Ρώσση, καθολικῆς, γενόμενος *rito greco*.

Ἔτει 1615 οἱ Ἕλληνες Στρατῆς Σεβαστόπουλος καὶ Λεονάρδος Εὐγενικός ἀναδέχονται τὴν καθολικὴν Μαρίαν Ρέντη. Αὐτὸς δὲ ὁ Ἀνδρέας Σοφιανός, ὁ μετέπειτα ἀντίπαλος τῆς ἐκκλησίας ἡμῶν καθολικός ἐπίσκοπος, εὐλογεῖ γάμον ἐν ναῶ *Sancti Salvatori grecorum (sic)* δύο καθολικῶν. Εἰς τὴν Παναγίαν τῶν Λαμπίνων, δηλαδὴ τὴν Λαμπινούσεναν, ἥς μικρὸν ἀπομεινᾶριον ἐκκλησιδίου ὑπάρχει ἀκόμη ὀπισθεν τοῦ Γυμνασίου, τελεῖται γάμος τῷ 1634 ἐνὸς εὐγενοῦς γάλλου, *Pascal de la Tour*, καὶ μιᾶς καθολικῆς Τομαζίνη. Ἄλλοι γάμοι καθολικῶν ἐν ἀγίῳ Κωνσταντίνῳ ἡμετέρῳ, ἄλλοι ἐν ἀγίῳ Βασιλείῳ Πετροκοκκίνων συνεχίζονται ἀδιαπτῶτως. Παρέλιπον νὰ ἀναφέρω, ὅτι εἰς τοὺς μικτοὺς τούτους γάμους ἢ βαπτίσεις ἀναφέρονται τὰ ὀνόματα τοῦ Λεονάρδου Μινδονίου, τῶν Κορέσηδων Μανώλη καὶ Ματθαίου, τοῦ Κωνσταντίνου Ἀργέντη, πάππου τοῦ ἐθνομάρτυρος, τοῦ Στρατῆ Σεβαστοπούλου, τῶν ἱατρῶν Πέτρου καὶ Ἐμμανουήλ Σκυλίτση, τοῦ Παντολέοντος Λιγαρίδου καὶ ἄλλων πλείστων ἐκ τῶν μετασχόντων τῆς δογματικῆς κινήσεως. Ταῦτα ἐκ πλείστων παραδειγμάτων, ἵνα πιστωθῆ, ὅτι, ὅπως καὶ ἐπὶ γενοατοκρατίας συνήπτοντο μικτοὶ γάμοι, οὕτω καὶ ἐπὶ τουρκοκρατίας ἢ γενοτοχιακῆ κοινωνία συνεχῶρει πατροπαραδότως τοὺς μικτοὺς γάμους, οἱ ὅποιοι ἐτελοῦντο ἔτι ἐν τοῖς ναοῖς ἀλλήλων.

Βεβαιοῦται, ὅτι οἱ Γενοᾶται ἐπίεσαν κατ' ἀρχὰς τοὺς κατοίκους τῆς Χίου χάριν τῆς ἀσφαλείας των· ὁπότε δὲ ἐξεδηλώθη περὶ τὰ τέλη τοῦ ἸΔ' αἰῶνος ἡ συνωμοσία ἐκείνη τῶν ἐντοπίων ὑπὸ τὴν ἀρχηγίαν τοῦ Ἑλληνος μητροπολίτου καὶ κατεπνίγη ἢ ἀπόπειρα, τότε πλέον οἱ Γενοᾶται καὶ τὴν ἐκκλησίαν περιώρισαν καὶ οὐδέποτε ἐπέτρεψαν τὴν πληρῶσιν τῆς ἑδρας τοῦ Ὁρθοδόξου μητροπολίτου. Ἀλλὰ σὺν τῷ χρόνῳ ὅλα ταῦτα ἡμβλύθησαν καὶ μάλιστα προσεγγιζόντων τῶν Τούρκων.

Αἱ προνομίαι ἐν τῷ συνόλω ἔμειναν σεβασταὶ ἐκ μέρους τῶν Γενοατῶν ὡς καὶ τὰ δίκαια τῶν μονῶν, ἐδέχθησαν δὲ οὗτοι καὶ ἐντοπίους εὐγενεῖς ἐν τῷ λεγομένῳ μικρῷ Συμβουλίῳ, ἐν τῷ ὁποίῳ εἶχον τὴν πλειοψηφίαν πάντοτε οἱ κρατοῦντες. Ἀντιθέτως εἰς τὸ πολίτευμα τῆς τουρκοκρατίας οἱ ἡμέτεροι εἶχον εἰς ὅλους τοὺς κλάδους τῆς διοικήσεως τὴν πλειοψηφίαν, τὴν δὲ μειοψηφίαν οἱ καθολικοὶ. Κυρία γλῶσσα ἦτο ἡ Ἑλληνική, ἡ τοῦ λαοῦ γενικῶς· γνωρίζομεν δὲ ἐκ τῶν περιγραφῶν Ἱερωνύμου Ἰουστινιάνη, ὅτι κατὰ τὰς μεγάλας ἐφορτὰς τοῦ ἔτους, ἐπειδὴ ὁ ἑλληνικὸς κλῆρος σχεδὸν δὲν ἠκούετο εὐχόμενος, εἰμὴ μόνον ὅτ' ἐμνημόνευε τοῦ οἰκουμενικοῦ πατριάρχου, ὁ τελετάρχης ἐφώναζεν: Ἀ ψ ἄ παπάδες. Ἐπίσης ὁ αὐτὸς Ἱερώνυμος λέγει καὶ σχετικῶς πρὸς τὸν ὑπερασπιστὴν τῆς πόλεως Ἰωάννην Λόγγον Ἰουστινιάνην, ὅτι ἀφοῦ προσεφώνησεν ἰταλιστὶ τοὺς ἄνδρας, οὓς παρελάμβανεν ὡς συναγωνιστὰς διὰ τὴν ἄμυναν τῆς Βασιλευούσης, ἔπειτα προσεφώνησεν αὐτοὺς καὶ ἑλληνιστὶ ἀποτεινόμενος πρὸς τοὺς Χίους στρατιώτας. Χίους δὲ ἔννοεῖ ὁ προμνημονευθεὶς Ἱερώνυμος τοὺς κατοίκους τῆς Χίου γενικῶς, διότι διὰ τῶν αἰώνων οἱ ἄλλοι συμπολεμισταὶ τοῦ Ἰωάννου Λόγγου Ἰουστινιάνη εἶχον ἔλθει ἐκ Γενούης συγκεκροτημένοι.

Ὅτι δὲ εἶχον ἐξελληνισθῆ οἱ Γενοᾶται τῆς Χίου δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία καὶ διότι τὸ θᾶυμα τοῦτο πάντοτε ἐπετέλεσεν ὁ Ἑλληνικὸς πολιτισμὸς, ἀλλὰ καὶ διότι ἔκδηλος εἶναι ἡ τάσις καὶ ῥοπή πρὸς τὸν κλασικισμὸν τῆς ἰθυνούσης τάξεως τῶν Ἰουστινιανῶν. Πόσον δὲ ταύτην εἶχον ἐπηρεάσει ἡ ἱστορία καὶ τὰ ἦθη ἡμῶν φαίνεται ἐκ πολλῶν εἰδήσεων. Καὶ ὡς πρὸς τὴν ἐλευθερίαν τοῦ δόγματος πιστεύω, ὅτι οἱ Ἰουστινιᾶναι τῆς Χίου ὁμοίως εἶχον ἐπηρεασθῆ σπουδαίως καὶ πρὸ τῆς ἀλώσεως καὶ μετὰ τὴν ἄλωσιν. Τότε, ὡς γνωστὸν, κατέφυγον εἰς τὴν γενοατικὴν Χίον ἄπειροι Βυζαντινοί, τῶν ὁποίων τὰ ἐπώνυμα, -ὄλων σχεδὸν-ἀπαντῶσιν ἐν τῷ ἀρχεῖῳ. Τόση ἦτο ἡ συρροὴ τῶν ἀνθρώπων, οἱ ὁποῖοι κατέφυγον εἰς τὴν Χίον ἅμα τῇ Ἀλώσει, ὥστε νόσοι ἐπιδημικαὶ μεγάλαι ἐνέσκηψαν ἐκεῖ, ὡς μανθάνομεν ἐκ γενοατικῶν ἐγγράφων τῶν χρόνων ἐκείνων¹, ὄντος τότε διοικητοῦ ἢ ποτεστάτου τῆς νήσου τοῦ Γαλεάτσου Λόγγου, ἀνδρὸς ῥέκτου καὶ ἀδελφοῦ τοῦ προμάχου τῆς Πόλεως Ἰωάννου Λόγγου Ἰουστινιάνη, ὅστις Γαλεάτσος ἐμερίμνησε λίαν ὑπὲρ τῶν εὐγενῶν προσφύγων². Μὴ λησμονῶμεν καὶ τὸν δεσμὸν τοῦ Κωνσταντίνου, τοῦ ἐσχάτου βασιλέως ἡμῶν, πρὸς τὸν οἶκον τῶν Λόγγων τῆς Χίου καὶ τὸν γάμον αὐτοῦ πρὸς τὴν Μαρίαν Γατελούζη, Λόγγεναν ἐκ μητρός. Μὴ λησμονῶμεν, ὅτι μεταβαίνων εἰς Κωνσταντινούπολιν ὁ καρδινάλιος Ἰσίδωρος εἰς Χίον διεχείμασε καὶ συνενενοήθη μετὰ τῶν Ἰουστινιανῶν καὶ εἶτα ἔπλευσε πρὸς τὴν Βασιλῆα ὡσεὶς διὰ χιακοῦ πλοῦ. Οὐδὲ τοῦ γενοατοχίου Μαυρικίου Κα-

1) Γ. Ζολῶτα-Ἄ. Σάρου, Ἱστορία τῆς Χίου. Τόμ. Β', σελ. 558-560.

2) Αὐτόθι.

τάνευς ἢ ἡρωϊκὴ προσπάθεια ἦτο μικρά, ἐκείνου, ὁ ὅποιος ἐπὶ τριῶν χιακῶν πλοίων ἔφερε τροφὰς καὶ ἄλλα ἐφόδια εἰς τὴν πολιορκουμένην Κωνσταντινούπολιν, διασπάσας τὸν ἀπσκληρισμὸν αὐτῆς. Οἱ Ἕλληνες, ἐννοῶ τοὺς Βυζαντινοὺς τῆς Χίου, οὐδέποτε ἐλησμόνησαν ταῦτα, οὔτε τὴν βοήθειαν πρὸς τὴν Πόλιν, οὔτε τὴν προστασίαν καὶ τὸ ἄσυλον, τὰ ὅποια ἐζήτησαν καὶ εὔρον ἐν Χίῳ.

Εἰς πάντα ταῦτα ἀποδίδω κυρίως τὴν ἀφοσίωσιν, ὁμόνοιαν καὶ ἐκκλησιαστικὴν ἐλευθερίαν τῆς κοινωνίας, ἔπειτα δὲ καὶ εἰς τὴν μὀρφωσιν, τὴν ὁποίαν ἐδέχοντο οἱ εἰς τὰ πανεπιστήμια τῆς Δύσεως μετεκπαιδευόμενοι Χῖοι καὶ εἰς τὴν μεγάλην ἐπικοινωνίαν Χίου καὶ Γένουας. Ἡ Γενοατοχικὴ κοινωνία τῆς Τουρκοκρατίας παρουσιάζει μεγάλην εὐρύτητα ἀντιλήψεως καὶ πραγματικὸν πολιτισμὸν. Ἀσφαλῶς ἔγιναν καὶ ἔκτροπα βραδύτερον, ἐξ αἰτίας ἐκατέρωθεν ὑπερβολῶν τῶν δυτικῶν μοναχῶν καὶ τῶν ἡμετέρων· καὶ ζήτημα δόγματος ἀνεφάνη κατὰ τὸν ΙΗ' αἰῶνα, φανατισμοὶ ἄλογοι ἐξεδηλώθησαν καὶ ἐπακολούθημα τούτων ὑπῆρξεν ἡ ἐπέμβασις τῶν ἀρχῶν, ἣτις καὶ περιώρισε κυρίως τοὺς δυτικούς ξένους μοναχοὺς καὶ προπαγανδιστάς, ὡς ξένους, ἐξεδίωξε τοὺς Ἰησοῦτας-ἀπὸ τοῦ ΙΖ' ἡδὴ αἰῶνος-καὶ εἰς ἄλλας πράξεις προέβη. Μὲ αὐτοὺς ὅμως πάλιν τοὺς ἀγῶνας συνδέονται μεγάλα φυσιογνωμίαι τῆς Τουρκοκρατίας, οἱ Ἀλάττιος καὶ Σοφιανὸς ἀφ' ἑνός, οἱ Κορέσιος, Μινδόνιος, Πηγᾶς, Λούκαρις, Ἀργέντης καὶ ἄλλοι ἀφ' ἑτέρου. Παρὰ ταῦτα ἐπιβάλλεται νὰ λάβωμεν πάρα πολὺ ὑπ' ὄψιν τὴν γαλήνην καὶ τὸ μέτρον, ἅτινα ἐπικρατοῦσιν ἐν τοῖς κειμένοις τοῦ ἀρχείου.

Καὶ περὶ τοῦ λεγομένου διωγμοῦ τῆς Λατινικῆς ἐκκλησίας ἐκ μέρους τῶν Ἑλλήνων ἄς λεχθῶσι καὶ ἐναυθα ὀλίγα τινά. Τὰ γραφόμενα ὑπὸ τῶν λατίνων κληρικῶν καὶ ἡ ἀλληλογραφία τῆς προπαγάνδας ἐν τῷ ἀρχεῖῳ καὶ ἡ ἀλληλογραφία τῶν βαίλων τῆς Πόλεως ἀποδίδουσι μέγα μέρος τῶν δεινῶν τῆς καθολικῆς κοινότητος εἰς τοὺς ἡμετέρους. Ἀλλὰ μέχρι τῶν ἀποτελεσμάτων τοῦ μακροχρονίου καὶ δεινοῦ τουρκοβενετικοῦ πολέμου ὄλαι αἱ πηγαὶ μαρτυροῦσι τὴν ἀνεξιθρησκείαν καὶ ὁμόνοιαν τῶν δύο στοιχείων. Παραπέμπω εἰς τὸν Ἀλάττιον, τὸν ἀββᾶν Μιχ. Ἰουστινιάνην, εἰς τὸν Λιγαρίδην, ὅστις μάλιστα γράφει ἐπιγραμματικῶς πρὸς τὸν Ἀλάττιον: «Ἀρκεῖ ὅτι ὑπάρχει εἰς τὸν τόπον μία ἅγια ἄμιλλα ὄχι λεγομένη, ἀλλὰ ὀρατὴ, μία ὁμόνοια οὐδαμῶς ἀπομακρυνόμενη τῆς πρώτης θρησκείας τῶν πιστῶν.» Ταῦτ' ἀκριβῶς ἐξάγονται ἐκ τῆς ὅλης διαδρομῆς τοῦ ἀρχείου.

Πρὸ τῆς Βενετικῆς ἐπιδρομῆς κατὰ τῆς Χίου, οἱ Τοῦρκοι ὑπόπτως ἔβλεπον τοὺς καθολικούς, ὡς συμπράττοντας καὶ συνεννοουμένους πρὸς τοὺς ὁμοεθνεῖς των· μετὰ δὲ τὴν ἀτυχῆ ἐκείνην καὶ ἐπάρατον κατοχήν, ἔπαθον πράγματι πολλὰ, πάρα πολλὰ οἱ ἀτυχεῖς καθολικοί. Ὅσοι εἶχον ἐνεργῶς ἀναμιχθῆ εἰς τὰ πράγματα ἠναγκάσθησαν νὰ ἀκολουθήσουν τὸν στόλον καὶ ἐρρίφθησαν ὑπ' αὐτοῦ εἰς τὰς ἀκτὰς τῆς βενετοκρατου-

μένης τότε Πελοποννήσου, ἐνθ' ἔπαθον τὰ πάνδεινα· ἔπειτα δὲ μετεφέρθησαν εἰς Μεγανήσι Λευκάδος καὶ μόνον μετὰ τὸ φερμάνιον τοῦ 1719 ἤρχισαν νὰ ἐπιστρέψωσιν, ὅσοι ἀπέμειναν¹ ἐκεῖ, διότι πολλοὶ μετέβησαν καὶ εἰς τὴν Βενετίαν μετὰ καὶ τοῦ φυγάδος ἐπισκόπου των Μπαλασαρίνη². Οἱ ἀπομεινάντες ἐν Χίῳ ἔζησαν ἐπὶ μακρὸν ἐν μοίρᾳ Καρός· καὶ κτήματα ἀπώλεσαν καὶ ναοὺς παμπόλλους, διότι οἱ Τοῦρκοι ἐπέτρεψαν εἰς αὐτοὺς μόνον πέντε ναῶν τὴν χρῆσιν. Τότε ἐκ τῶν ναῶν, τοὺς ὁποίους ἐγκατέλειψαν οἱ Λατῖνοι, κατέλαβον πολλοὺς οἱ ἡμέτεροι· ὄχι διότι ἤθελαν νὰ ἐρεθίσωσι ἢ νὰ καταπιέσωσι διὰ τούτου τοὺς Λατίνους, ἀλλὰ διότι οἱ ὑπὸ τῶν ἡμετέρων τότε καταληφθέντες ναοὶ ἦσαν πρὶν κοινοὶ καὶ ἦσαν συγγενικοὶ ὀρθοδόξων καὶ δυτικῶν. Ὁμοβροντία καὶ ἀραὶ τότε ἀκούονται παρ' ὄλου τοῦ καθολικοῦ κλήρου κατὰ τῶν Ἑλλήνων. Ἀλλὰ τὸ ἀρχεῖον καὶ πάλιν λέγει τὴν τελευταίαν λέξιν καὶ ὡς πρὸς ταῦτα. Μετὰ τὴν ἀφίξιν καὶ φυγὴν τῶν Βενετῶν ἐξάγεται ἐκ τοῦ ἀρχείου, ὅτι ὄλοι οἱ γάμοι καὶ αἱ βαπτίσεις ἐτελοῦντο κατ' οἶκον *in domibus propter persecutionem ritu nostri post adventum venetorum* καὶ εἶτα πάλιν ἀρχίζει ἡ καταχώρησις ἐν τῷ ἀρχεῖῳ πράξεων, αἵτινες ἐγένοντο *post civitas nosta rejecit in manibus Turcarum et persecutionem riti nostri et destructionem sanctae ecclesiae*.

Ἐκτὸς δὲ τῶν ἀνωτέρω, ἄτινα εἶναι γεγονότα, κατ' ἀκολουθίαν σκληρῶν πολεμικῶν ἀγώνων, τότε μία ἄλλη ὄψις, ἐμφανιζομένη εἰς τὸν κώδικα, ἄγνωστος σχεδὸν τέως, μαρτυρεῖ περὶ τῆς καταστάσεως καὶ τῶν περιπετειῶν τῶν χριστιανῶν τῆς Δύσεως διαρκοῦντος τοῦ μακροῦ τούτου πολέμου, ἐπὶ αἰῶνα σχεδόν. **Εἶναι οἱ σκλάβοι**, οἱ κομιζόμενοι εἰς τὸν λιμένα τῆς Χίου παντοδαποὶ αἰχμάλωτοι³, ἡ πολεμικὴ λεία τῶν Τούρκων ἐκ τῶν χριστιανικῶν πλοίων. Οἱ Τοῦρκοι ἀπεβίβαζον τοὺς σκλάβους κατὰ προτίμησιν εἰς τὸν λιμένα τῆς Χίου, ὁ ὁποῖος ἦτο κεντρικώτατος καὶ πολυσύχναστος καὶ ἐπὶ πᾶσι — ὡς φαίνεται — σπουδαῖον ἐμπορεῖον αἰχμαλώτων. Οἱ Χῖοι τοὺς ἀτυχεῖς τούτους ἀνθρώπους, διὰ νὰ τοὺς σώσωσιν, ὅταν μάλιστα ἦσαν καὶ εὐγενεῖς — καὶ πολλοὶ ἐξ αὐτῶν ἦσαν ὄντως τοιοῦτοι, ὅπως φαίνεται ἐκ τοῦ κώδικος — τοὺς ἀπελύτρωνον, ἴσως μέσῳ τῶν προξενείων, ἐφ' ὅσον ταῦτα εἶχον τὴν δύναμιν, ἴσως καὶ ἀπ' εὐθείας καὶ τοὺς ἐκράτουν πλησίον των καὶ τὸ παραδοξότερον τοὺς ἐνύμφεον πρὸς Χίαν. Εἰκάζω δέ, ὅτι τὸ μέσον τοῦτο ἦτο *modus vivendi*, δηλαδὴ ἐδέχοντο οἱ Τοῦρκοι τοὺς γάμους τούτους ὡς ἐγγύησιν περὶ τῆς διαμονῆς ἐν Χίῳ τῶν διαφόρων τούτων πολεμιστῶν καὶ περὶ τῆς μὴ ἐπιστροφῆς αὐτῶν εἰς τὰ ἴδια. Καὶ ἄλλοτε μὲν αἱ πράξεις ἀναφέρουσι τοὺς σκλάβους ὡς *captivos*, ἄλλοτε δὲ ὡς *libertos*,

1) Γ. Ι. Ζολώτα, Ἱστορία τῆς Χίου Γ, Ι, σ. 267-75 καὶ 288-91.

2) Αὐτόθι, σ. 267-75, τ. Γ' ΙΙ, σ. 73-77.

3) *Captivos* καλεῖ τοὺς σκλάβους τὸ περὶ οὗ ὁ λόγος ἀρχεῖον.

ἦτοι ἀπελευθέρους. Κατὰ τὰ τελευταῖα δὲ πλέον ἔτη σχεδὸν πρὸς τὸ τέρμα τοῦ ΙΗ' πλέον αἰῶνος, ἐπετρέπετο γάμος μόνον πρὸς *libertos*, *de cuius statu libero certiores sumus* ἐπιστοποῖε ὁ ἱερεὺς. Τὴν ἐνέργειαν ταύτην τῶν Γεονατοχίων θεωρῶ ὡς κατὰ παράδοσιν συνέχειαν ὁμοίων γεγονότων, λαμβανόντων χώραν ἐπὶ Γενοατῶν. Οὗτοι εἶχον πλέον ἐπισήμως κηρύξει ἀσυλον τῶν ὑπὸ τῶν Τούρκων καταδιωκομένων ἀνθρώπων τὴν Χίου καὶ δὴ τῶν σκλάβων. Μάλιστα οὗτος εἶναι εἷς τῶν κυριωτέρων λόγων καταφορᾶς καὶ ὀργῆς τῶν Τούρκων κατὰ τῶν Γενοατῶν καὶ φέρεται μάλιστα καὶ ἐπισήμως ὡς εἷς τῶν λόγων, διὰ τοὺς ὁποίους ἐγινεν ἡ κατὰ τῆς Χίου ἐκστρατεία τῶν Τούρκων καὶ ἡ ἐπακολουθήσασα κατάληψις αὐτῆς. Ἰστορικῶς λέγεται, ὅτι ἀφ' ἑνὸς μὲν ἐδέχοντο γενικῶς τοὺς φυγάδας διὰ νὰ συμπληρῶνσι τὰ ἐκ τῆς ἐλαττώσεως τοῦ πληθυσμοῦ διὰ διαφόρους λόγους κενὰ καὶ ἀφ' ἑτέρου, ὅτι τοῦτο ἦτο ἔθος κατὰ παράδοσιν τῆς ἵπποτικῆς ἐποχῆς· ἤσκουν δὲ τοῦτο καὶ οἱ ἵππῶται τῆς Ῥόδου ἐκ παραλλήλου. Νομίζω, ὅτι αὐτὴ ἡ ἴδια παράδοσις ἐκράτησε καὶ ἐπὶ τουρκοκρατίας καὶ ὅτι οἱ γάμοι ἐγίνοντο διὰ νὰ νομιμοποιῆται ἡ ἀπελευθέρωσις καὶ ἡ ἐγκατάστασις τῶν σκλάβων ἐν Χίῳ. Πάντως τοῦτο δηλοῖ καὶ ἔλλειψιν ἀνθρώπων. Τὸ μέρος δέ, ὅπου ἐκρυπτον καὶ ἐτήρουν τοὺς σκλάβους ἢ τὰ σ κ λ α β ι ἄ, λέγεται καὶ σήμερον τὰ Σ κ λ α β ι ἄ, ὅπου τὰ μεγάλα κτήματα τῶν Ἰουστινιανῶν. Τὸ θέμα τῶν Εὐρωπαϊκῶν σκλάβων ἐν Χίῳ εἶναι πολὺ εὐρὺ ὄχι μόνον διὰ τὴν τοπικὴν, ἀλλὰ καὶ διὰ τὴν εὐρωπαϊκὴν ἱστορίαν. Πάντως αἱ ἀφθονοί, αἱ πολυάριθμοι ἐπιγαμίαι τόσων ἐθνικότητων ἀνθρώπων πρὸς ἐντοπίας, βεβαίως εἶχον μεγάλην ἐπίδρασιν ἐπὶ τῆς μορφῆς τῆς κοινωνίας καὶ τῆς καταγωγῆς πλέον τῶν μεταγενεστέρων. Ἄλλ' εἶναι δεῖγμα καὶ τῆς μεγάλης φιλάνθρωπίας καὶ πρωτοβουλίας τῶν μορφωμένων καὶ κοσμογυρισμένων κατοίκων τῆς νήσου. Οἱ κώδικες τῆς Λατινικῆς ἐπισκοπῆς περιέχουσι πολλὰς λεπτομερείας περὶ γάμων σκλάβων ἐν Χίῳ. Ὡς ἐξάγεται ἐκ τῶν προμνημονευθέντων ἀρχείων ὁ πρῶτος γάμος Χίας γυναικὸς πρὸς αἰχμάλωτον εἶναι κατὰ τὸ ἔτος 1605, οἱ δὲ τελευταῖοι μέχρι τῶν ἀρχῶν τοῦ ΙΘ' αἰῶνος.

Ἐννοεῖται, ὅτι κατ' αὐτὸ τὸ διακοσιετὲς διάστημα ὑπάρχουσιν ἀύξομειώσεις γάμων ἀνάλογοι πρὸς τὰς τῶν πολεμικῶν γεγονότων, καθοριζομένων καὶ τούτων ἐπακριβῶς ἐκ τῶν πολλῶν ἢ ὀλιγωτέρων σκλάβων, συμπιπτούσης δὲ καὶ τῆς ἐποχῆς ταύτης μὲ τὴν ἐποχὴν τῶν διωγμῶν. Οὕτω ἀποδίδω πολλὴν σημασίαν εἰς τὸ θέμα τοῦτο καὶ ὡς πρὸς τὴν γενικὴν ἱστορίαν καὶ ὡς πρὸς τὴν κοινωνικὴν ἱστορίαν τῶν χρόνων τῆς Τουρκοκρατίας. Ἦσαν δὲ οἱ σκλάβοι ἐκ παντοίων τόπων καὶ διαφόρων πολεμικῶν ἢ πειρατικῶν στόλων, συνήθως Γενοβέζοι, Βενετοί, Ναπολιτᾶνοι, Μαλτέζοι, Ἰσπανοί, Πορτογάλλοι, Γάλλοι, Ῥομάνοι (ἦτοι Ῥωμαῖοι) καὶ Πολωνοὶ καὶ Σκλαβοῦνοι καὶ ὅ,τι ἄλλο θέλετε. Ἄναφέρω καὶ τινὰς γάμους αὐτῶν: Τῷ 1608 ἡ Ἑλληνὶς εὐγενὴς Πολυ-

ξένη Σταμ. Ψιακῆ λαμβάνει σύζυγον Ἰσπανὸν ἀπελεύθερον. Τῷ 1609 ὁ ἐκ Βαρκελώνης Ἰάκωβος νυμφεύεται τὴν Μαρίαν, κόρην τοῦ ἱατροῦ Φραγκῆ, πιθανώτατα τοῦ Δομεστίκου, ὅστις ἐκαλεῖτο κοινῶς ἱατρὸς Φραγκῆς, οὕτω δὲ φέρεται καὶ παρὰ Gerlach. Ὀλίγον βραδύτερον ἢ κόρη ἐνὸς Μαυροκορδάτου, Ἐλισάβετ, νυμφεύεται τὸν εὐγενῆ Γενοάτην ἀπελεύθερον Μαυρίκιον Ἄντ. ντὶ Ρέμο ἐν αὐτῷ τῷ μητροπολιτικῷ ναῶ τῶν δυτικῶν. Ἄλλος Γενοάτης, de Nigris, εἰς τὴν Παναγίαν Σκεπαδιώτισσαν νυμφεύεται Ἑλληνίδα, ἄλλος Μασσολιώτης μίαν καθολικὴν, Μαμάκη. Τῷ 1653 ὁ Γάλλος ἀπελεύθερος Νικόλαος Φαβρίκιος de Languedoc νυμφεύεται τὴν Ἐλεονώραν Ἀρφάνη καὶ ὁ Μελιταῖος Ἄνδρέας Παύλου de la Valetta τὴν Μαρίαν Παγγάλη καὶ τις Γάλλος μίαν Καλέργη. Γάμοι τῆς κατηγορίας αὐτῆς συνέβαινον τόσον πολλοί, ὥστε ἀσφαλῶς μετὰ τινα χρόνους εἶχον τόσοι ξένοι εἰσέλθη ἐντὸς τοῦ χιακοῦ κοινωνικοῦ πλαισίου, ὥστε διὰ τῆς ἀναμίξεως ταύτης ἢ ἐν τῷ πλαισίῳ εἰκὼν ἠλλοιώθη αἰσθητῶς· ἦτο πολὺ μεγάλη ἢ ἐπίδρασις τόσων διαφόρων στοιχείων ἐπὶ τῆς συστάσεως τῆς κοινωνίας τῆς νήσου. Εἰς τὰς πολλὰς τῶν πράξεων αἱ γυναῖκες εἶναι συχνότατα χῆραι ἢ γεροντοκόραι, *μπεγίνες*, ὡς τὰς ἔλεγον ἐν Χίῳ, ἀκόμη καὶ μέχρι τῶν τελευταίων χρόνων, ἐνίοτε ἔλεγον οὕτω κατὰ συμπάθειαν καὶ τοὺς ἐν ἀγαμίᾳ διατελοῦντας ἄνδρας. Ἡ λέξις *μπεγίνα* ὑποθέτω, ὅτι προῆλθεν ἐκ τοῦ *beghine*, δι' ἧς λέξεως ὠνομάσθησαν τὸ πρῶτον εἰς τὰς Κάτω Χώρας, σὺν τῷ χρόνῳ δὲ καὶ εἰς τὴν ἄλλην Εὐρώπην, αἱ ἀκολουθοῦσαι θρησκευτικὴν τινα αἵρεσιν, ἧς αἱ ὀπαδοὶ δὲν ἤρχοντο εἰς γάμον, ἀλλ' ἔζων ὡς μοναχαὶ εἰς τοὺς ἰδίους αὐτῶν οἴκους, ἀνήκουσαι συγχρόνως εἰς ἱερὰς ἀδελφότητας, ὧν ἐτήρουν πιστῶς τὸ τυπικόν. Ὅμοίως ἐλέγοντο αὐταὶ καὶ *μοναχαὶ* ἢ *μονάζουσαι ἑλληνιστί* — διότι τὸ *μπεγίνα* ἦτο φραγκοχιώτικον — τοιαύτας δὲ μονάζουσας ἐν τοῖς οἴκοις αὐτῶν εὐγενεῖς κόρας ἀναφέρει καὶ ὁ κῶδιξ ἱκανάς. Εἰρήσθω ἐν παρόδῳ, ὅτι αὐταὶ ἀνῆκον κυρίως εἰς τὴν πρώτην τάξιν. Βραδύτερον δ' ἐλέγοντο *μπεγῖνοι* καὶ *μπεγίνες* γενικῶς ὅλοι καὶ ὅλαι αἱ ἀγαμοὶ τῆς καλῆς τάξεως.

Ἀρχομένου τοῦ ΙΗ' αἰῶνος, ἀφθονοῦσι πάλιν οἱ γάμοι τῶν χίων γυναικῶν πρὸς αἰχμαλώτους καὶ ἀπελευθέρους τοῦ μεγάλου πολεμικοῦ κυματισμοῦ, τοὺς ὁποίους ἔρριψαν εἰς τὸν λιμένα τῆς Χίου αἱ γαλέραι τοῦ Μετσομόρτου καὶ τοῦ Χασάν πασαῖ. Εἴμεθα ἠναγκασμένοι νὰ δεχθῶμεν, ὅτι καὶ πλοῦτον πολὺν θὰ εἶχον οἱ Χίοι, ἀφοῦ πρὸς αὐτοὺς ἦγετο ἡ λεία ἀθρόα, καὶ κόρας πολλὰς, διδομένας μετὰ πάσης εὐκολίας πρὸς ξένους μαχητὰς καὶ ναυτικούς, ἐπίσης, ὅτι καὶ ἐλάττωσιν αἰσθητὴν θὰ ἐσημείου ὁ πληθυσμὸς ἐκ τῶν πολεμικῶν περιπετειῶν, ἐκ τῆς ἐξορίας, ἧτις ἐπηκολούθησε τὴν βενετικὴν ὀλιγόμηνον κατοχήν, ἐκ τῶν ἐπιδημιῶν, αἵτινες ἦσαν φοβεραὶ καὶ συχναὶ συνεπεῖα τῆς μεγάλης κινήσεως πληθυσμοῦ καὶ ἐμπορευμάτων ἐν τῇ πόλει, ἔνεκα τέλος τῆς ἀπο-

δημίας τῶν ἀνδρῶν πρὸς ἐμπορίαν καὶ τῆς ἐγκαταστάσεως τούτων εἰς ἄλλους τόπους.

Τοῦτο πιστοῦται ἔτι μᾶλλον, τὸ τῆς ἐλαττώσεως τοῦ πληθυσμοῦ τῶν καθολικῶν, ἀφ' ὅτου μετὰ τὸ 1750 κέξ. ἀπεχωρίζοντο βαθμηδὸν οἱ ἡμέτεροι ἀπ' αὐτῶν, πλαισιούμενοι πλέον ἐντὸς μόνου τοῦ πλουσιωτάτου περιβάλλοντος τῆς Ἑλληνικῆς κοινωνίας. Τοῦτο ὄντως συνέβη, εἶναι δὲ ἐκδηλον εἰς τὰς πράξεις τοῦ ἀρχείου, ἐν ταῖς ὁποίαις σπανίζουσιν ὡσημέραι περισσότερον τὰ ὀνόματα τῶν ἑλληνικῶν γενῶν. Τοῦτο εἶναι φανερόν, ὅτι πρέπει νὰ ἀποδοθῇ εἰς τρεῖς λόγους: α') εἰς τὴν ἐπίδρασιν τῆς Ἑλληνικῆς παιδείας, ἀφ' ὅτου ἰδρύθη ἡ σχολὴ τῆς Χίου καὶ ἄλλα ἰδιωτῶν διδασκῆρια, παρέχοντα κλασσικὴν καὶ θρησκευτικὴν μόρφωσιν, ἀποκλεισθείσης πάσης ἀποπείρας ἐπανόδου τῶν Ἰησοῦιτῶν εἰς τὴν νῆσον, β') εἰς τὴν καταρράκωσιν τῆς δυνάμεως καὶ ἐπιρροῆς, τῆς τε ἠθικῆς καὶ τῆς ὑλικῆς, τοῦ μεγάλου ἰουστινιανείου γένους, μετὰ τὴν καταστροφὴν, ἣτις ἐπηκολούθησε τὰ βενετικά, καὶ γ') εἰς τὸν βέβαιον διὰ φερμανίων καὶ λοιπῶν σουλτανικῶν ἀπαγορεύσεων περιορισμὸν τῶν δυτικῶν μοναχῶν καὶ τοῦ ἐντοπίου κλήρου εἰς πέντε μόνον ἐκκλησίας, συμπεριλαμβανομένης καὶ τῆς μητροπόλεως.

Νομίζω δ' ὅτι καὶ ἡ παραμονὴ τῶν Χίων ἐμπόρων καὶ ἡ μόνιμος ἐγκατάστασις πολλῶν ἐξ αὐτῶν εἰς τὴν Κωνσταντινουπόλιν, πλείστον δ' ὅσον καὶ αἱ κοινωνικαὶ καὶ ἐμπορικαὶ αὐτῶν σχέσεις ἐν ταῖς Ἡγεμονίαις, εἶναι μεγάλη αἰτία τῆς ἀποσπάσεως τῶν Χίων βαθμηδὸν ἀπὸ τοῦ γενοατοχιακοῦ περιβάλλοντος. Περὶ ἀρχομένην δὲ τὴν ΙΘ' ἑκατονταετηρίδα φαίνεται, ὅτι ὁ χωρισμὸς ἦτο τόσοσπραγματικός, οὕτως ὥστε κατὰ τὰ γεγονότα τῆς ἐπαναστάσεως οἱ ἐντόπιοι καθολικοὶ πᾶν ἄλλο ἢ ἀδελφικῶς συμπεριεφέρθησαν πρὸς τοὺς Ἑλληνας, πλὴν τῶν Γάλλων προσξένων καὶ τῶν καπουκίνων γαλλικῆς ἐθνικότητος, οἵτινες καὶ εἰς τὴν περίστασιν αὐτὴν ἐφέρθησαν ὡς Γάλλοι. ■

Εἶναι τόσοσπραφανερὰ εἰς τὸ ἀρχεῖον ἡ ὀλιγανθρωπία, ὥστε βλέπομεν ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ ΙΗ' αἰῶνος μέχρι τῆς ἐπαναστάσεως γάμους συχνοὺς γυναικῶν δυτικῶν πρὸς καθολικοὺς Ἀρμενίους τῆς Σμύρνης μὲ συνέπειαν τὴν μεταβίβασιν κτημάτων προγονικῶν, τῶν ὁποίων τινὰ σώζονται ἀκόμη καὶ σήμερον — εἰς χεῖρας ἤδη πλέον Ἑλλήνων ἀγροτῶν — μὲ τὰ ὀνόματα ἀκόμη τῶν Ἀρμενίων ἐκείνων, τὰ ὁποῖα εἶδον καὶ ἀνεγνώρισα εἰς τὰς πράξεις τοῦ ἀρχείου.

Λέγεται, ὅτι λήγοντος τοῦ ΙΣ' αἰῶνος, ἦτοι εἰς τὰς ἀρχὰς τῆς Τουρκοκρατίας, οἱ καθολικοὶ ἦσαν 6 - 7000 ἔχοντες ἐννέα μὲν ἐκκλησίας ἐντὸς τῆς πόλεως, δώδεκα δὲ παρεκκλήσια ἐκτὸς αὐτῆς καὶ περὶ τὰ δέκα ἰδιωτικὰ εὐκτήρια. Μετὰ τῶν Βενετῶν ἀνεχώρησαν κατὰ τοὺς πίνακας ἀπογραφῆς ἐξήκοντα οἰκογένειαι μετ' εἴκοσι ἱερέων, μετὰ δὲ τὴν ἀποκτάστασιν τῶν πραγμάτων ἐπετρέπη εἰς τοὺς ἐπανελθόντας ἢ χρῆσις μόνον μιᾶς ἐκκλησίας, τῆς τοῦ παρεκκλησίου τοῦ Γαλλικοῦ προσξενείου.

Ἐκεῖ ἐτελοῦντο ὄλαι αἱ ἱεροπραξίαι, συχνότατα δὲ καὶ γάμοι καὶ βαπτίσεις εἰς τὰς ἰδιωτικὰς οἰκίας. Μετὰ τὰς ἐνεργείας ὅμως τῶν καθολικῶν προκρίτων, ὡς εἶδομεν, καὶ τὴν προστασίαν τῆς Γαλλίας ἐν Πόλει, ἀπεδόθησαν σὺν τῷ χρόνῳ εἰς αὐτοὺς πέντε ἐν ὄλῳ ἐκκλησίαι, ὡς ἐλέχθη, ἅς καὶ σήμερον διατηροῦσι. Οἱ μετὰ δὲ τὴν ἀποκατάστασιν εὐρεθέντες πλέον ἐν Χίῳ ἀνήρχοντο εἰς δισχιλίους, εἰς χιλίους δὲ ἴσως μόνον κατὰ τὴν ἡμετέραν ἐπανάστασιν. Ἐγὼ ἀναχωρήσασα τῷ 1915 ἐκ Χίου ἀφῆκα τοὺς καθολικοὺς αὐτῆς περὶ τοὺς διακοσίους ἀνερχομένους, ὑποθέτω δέ, ὅτι τώρα, ἴσως, ὑφίστανται οἱ ἡμίσεις. Καὶ ταῦτα μολονότι καὶ ἀπὸ τῶν μέσων τοῦ ΙΗ' αἰῶνος οὐδεὶς διωγμὸς ἢ ἄλλη τις κακοδαιμονία ἐσημειώθη.

Τὴν μεγάλην ἐλάττωσιν τοῦ πληθυσμοῦ ἀναγνωρίζει τις ἐν τῷ κώδικι ἀπὸ τὴν ὑπαρξιν σωροῦ ἐπωνύμων Κυκλαδιτῶν καὶ δὴ Τηνίων καθολικῶν. Οὕτω ἀπαντῶσι Ῥωσσεῖται, Σπέρκοι, Γκοφρέ, Βαλάσηδες, Γκύζαι, Περπιναῖδες, Σομαρίπαι, Σιγάλοι, Κονταράτοι, Βαρβαρῖγοι, Κοζαδίνοι, Κολλάροι, Συρῖγοι, Μανοῦσοι, Δανιόλοι, Φαλιέροι, Ἀρμάοι, Δελαγραμμάτικα, Δαπόλα, Ἀρμακόλα, Ζερλένται, Μαλακατέ, Μενάρδοι, Χαρικιόπουλοι, Πραντούνα καὶ τὰ Κρητικὰ ἐπώνυμα Καντιώτης, Καλλέργης, Σκουλούδης, Βλαστός, Χορτάκης, Ρενιέρης, Σαγονάτσος, Καλαφάτης. Οὗτοι πάντες ἦλθον εἰς Χίον καὶ ἔμειναν αὐτόθι, διότι ὑπῆρχον φαίνεται κτήματα πολλά, πολλά, ἀλλ' ὀλίγαι χεῖρες, κατῴκησαν δὲ ἐν εἴδει ἀποικίας, εἰς τὸ μέρος ἐκεῖνο τοῦ Κάμπου τῆς πόλεως, τὸ ὁποῖον ἔκτοτε ὠνομάσθη Φραγκοβούνι. Δὲν ἔμειναν ὅμως ἐκεῖ, διότι ἀπὸ τῆς ἀνεξαρτησίας τῆς Ἑλλάδος, οὐδὲν ἐπώνυμον Κυκλαδίτου ὑπάρχει πλέον ἐν τῷ ἀρχεῖῳ. Ταῦτα περὶ τοῦ πληθυσμοῦ.

Εἰς τὴν ἀλληλογραφίαν τοῦ ἀρχείου καὶ εἰδικῶς εἰς τὸν φάκελλον τῆς προπαγάνδας εἶδον καὶ μίαν μακρὰν καὶ περιέργον ἀλληλογραφίαν διὰ τὸ ζήτημα τοῦ ὁμαδικοῦ προσηλυτισμοῦ 80 χωρικῶν ἐκ τοῦ χωρίου Δαφνῶνος περὶ τὰ μέσα τοῦ ΙΗ' αἰῶνος, ζήτημα, ὅπερ ἀνεστάτωσε τὴν πόλιν καὶ ἐχώρισε τὴν κοινωνίαν, ἕως ὅτου ἀνέλαβον πάλιν οἱ Τοῦρκοι τὴν διευθέτησιν τοῦ ζητήματος, ἀπαγορεύσαντες εἰς τοὺς καθολικοὺς νὰ χρησιμοποιοῦσι χωρικοὺς εἰς τὰς ἐργασίας των. Τότε, φαίνεται, ἠναγκάσθησαν οἱ καθολικοὶ νὰ φέρωσι εἰς Χίον τοὺς Κυκλαδίτας, ὡς ἐλέχθη. Ἀποκαλοῦνται δὲ οἱ ὁμάδην οὔτοι φωτισθέντες: neofotisti καὶ neofiti. Ἐπίσης εἰς τὴν ἀλληλογραφίαν εἶδον καὶ ἐπιτίμια καὶ ποινὰς τῆς ἐκκλησίας τῆς Ρώμης κατὰ τῶν μοναχῶν τῶν λεγομένων Recoleeti φραγκισκανοὶ ἦσαν καὶ αὐτοὶ—γαλλικῆς, φαίνεται, ἐθνικότητος—διότι οὔτοι δὲν ἐδέχοντο τοὺς νεοφωτίστους εἰς τὴν ἐκκλησίαν των, ἀλλὰ τοὺς ἀπέπεμπον, καὶ διότι συνέργησαν καὶ μετ' ἄλλων Γενοατοχίων εἰς ματαίωσιν τῆς ἐπανόδου τῶν Ἰησουϊτῶν εἰς τὴν νῆσον.

Ἄς ἴδωμεν τώρα ὅσα διαφωτίζει ὁ κώδιξ περὶ τῶν ναῶν ἑκατέ-

ρων τῶν δογμάτων, περὶ τῶν κοινῶν ναῶν, ὅπως καθορίζει τούτους τὸ ἀρχεῖον. Τὸ ἀρχεῖον ἀναφέρει;

1) *tempia*, ἤτοι ναοὺς μεγάλους καὶ ἀξιολόγους τόσον ἀνατολικούς παλαιούς ὅσον καὶ δυτικούς.

2) *cattedrale*, τὸν ἐκάστοτε μητροπολιτικὸν ναόν.

3) *eccelesia*, ἤτοι τοὺς ναοὺς, τοὺς ὁποίους καὶ ἡμεῖς λέγομεν ἐκκλησίας, συνήθως μεγάλους ναοὺς, τοὺς ἐνοριακοὺς πιστεύω.

4) *capella*, τὰ παρεκκλήσια, τὰ τε ἰδιωτικὰ καὶ τὰ προσηρτημένα εἰς τὰς μονάς, γενικῶς δὲ ὅ,τι ἡμεῖς λέγομεν ναΐσκους.

5) *sacello*. Διὰ τοῦ ὅρου τούτου ὑποθέτω, ὅτι δηλοῦται τὸ ἕτερον τῆμμα τοῦ κοινοῦ ναοῦ, τὸ προωρισμένον διὰ τὰς ἱεροπραγίας τοῦ δυτικοῦ δόγματος. Πρὸς τὸν σκοπὸν δὲ τοῦτον ἦτο πάντοτε προωρισμένον τὸ ἀριστερὸν κλίτος. Ἀναφέρονται ἐν τῷ ἀρχεῖῳ εἴκοσι *sacelli* εἰς ναοὺς κοινούς καὶ μόνον· διασφύζονται ἀκόμη σήμερον περὶ τοὺς δέκα ἐκ τῶν ναῶν τούτων ἔχοντες τὰ δύο κλίτη. Γενικῶς τὸ δεξιὸν κλίτος εἶναι μεγαλύτερον, εἰς δύο ἢ τρεῖς δὲ μόνον ναοὺς παρατηροῦμεν κλίτη ἴσομεγέθη.

6) *Oratoria, edicula, officii*, ταῦτα εἶναι χῶροι ἱεροπραγιῶν δευτερεύοντες. Καὶ τὰ μὲν *oratoria* καὶ *efficia* φέρονται ἀεὶ προσηρτημένα μοναῖς, ὡς *edicula* δὲ νοοῦνται κατὰ πᾶσαν πιθανότητα τὰ εὐκτήρια ἐντὸς ἰδιωτικῶν κτημάτων τῆς ὑπαίθρου.

Ὡς *tempia* ἀναφέρονται: ὁ ναὸς τοῦ ἁγίου Πέτρου ἐν τῷ Κάστρω, τοῦ Ἁγίου Γεωργίου, μονύδριον γυναικῶν Ἀπλωταριᾶς, τοῦ ἁγίου Εὐστρατίου, ἡ Παναγία ἡ Χρυσοχειριά, ἡ ἁγία Εὐφημία τοῦ Παλαιοκάστρου, ὁ Σωτὴρ παρὰ τὸν λιμένα, ἡ Παναγία Σκεπαδιώτισσα, ἡ Παναγία Κρήνα, ὁ ναὸς τοῦ Ζωοδότου, τῆς Ἁγίας Κυριακῆς, τοῦ Ἁγίου Βασιλείου τῶν Πετροκοκίνων, τοῦ Ἁγίου Φωτός, ἐκκλησίας ἰδρυθείσης ἐπὶ τῷ μάρτυρι Ἰσιδώρῳ, τῶν Ἁγίων Ἀναργύρων, τῆς Ἁγίας Μαρῶνας, τοῦ Ἁγίου Κωνσταντίνου, τοῦ Ἁγίου Νικολάου Βούρων, τοῦ Ἁγίου Νικολάου Βασιλακάρη (μητροπόλεως), τῶν ἁγίων Μηνᾶ, Βίκτωρος καὶ Βικεντίου, τοῦ Ταξιάρχου Καμπάνας. Οὗτοι πάντες, οἱ ὡς *tempia* χαρακτηριζόμενοι ναοί, ἦσαν καὶ παλαιοὶ καὶ ἀξιόλογοι ἀναμφιβόλως. Ἐκ τῶν δυτικῶν ὀρίζονται ὡς *tempia* ὁ Ἅγιος Σεβαστιανὸς τῶν Δομινικανῶν, ἡ Ἁγία Βενεράντα, ἣτις πιστεύω, ὅτι ἦτο ἡ ἰδική μας Ἁγία Παρασκευὴ τοῦ Παλαιοκάστρου· τούτου δ' ἕνεκα οὐδαμοῦ ἡ Ἁγία Παρασκευὴ ἐν τῷ κώδικι τότε ἀναφέρεται ὡς ἁγία Παρασκευή· ἐν τῷ κώδικι ἀναφέρεται ἡ Παναγία τοῦ *Coroigno*, ἄγνωστός μοι μέχρι τοῦδε ναὸς, καὶ ὁ Ἅγιος Ἀντώνιος τῶν Ἰησουϊτῶν. Γενᾶται δὲ ἡ ἀπορία, ἐὰν ὅλοι αὐτοὶ οἱ ναοὶ εἶχον κτισθῆ κατὰ τὴν γενοατοκρατίαν ἢ πρὸ αὐτῆς ἢ καὶ ἄλλοι μετ' αὐτήν. Ἀσφαλῶς καὶ τὰ τρία συνέβησαν. Ἐν πρώτοις εἶναι γνωστόν, ὅτι ὑπῆρχον σπουδαῖοι ναοὶ τῶν καλῶν χρόνων, ἀλλ' ὅτι καὶ ἄλλοι ἐκτίσθησαν ἐπὶ γενοατοκρατίας, ὡς π.χ.

ὁ ναὸς τῆς Ἀγίας Ματρῶνας· ἀλλὰ καὶ τόσοι ἄλλοι χρονολογημένοι ἰδιωτικοὶ ἐπὶ Γενοατοκρατίας, ὡς φαίνεται ἐκ τῶν ἐπιγραφῶν αὐτῶν ἐν τῇ ὑπαίθρῳ καὶ ἐν τῇ πόλει, ἢ ἐν χωρίοις, ἐν οἷς καὶ ὁ τῆς οἰκογενείας τοῦ πατρὸς μου Ἀγιος Νικόλαος μεταξὺ 1453 - 1561. Ἄλλ' ἦσαν καὶ οἱ κοινοὶ ναοὶ τῶν δύο δογμάτων, ἀσφαλῶς ἀπὸ τῆς γενοατοκρατίας χρονολογούμενοι καὶ ἕνεκ' αὐτῆς ἐξηγούμενοι.

Ἐκ τοῦ ἀρχείου μανθάνομεν, ὅτι καὶ ἡ Ὁδηγήτρια τοῦ Παλαιοκάστρου, ἢ καὶ ὁμοίως αὐτόθι Βλαχερνίτισα καλουμένη, ἦτο ἐν χρήσει ἀκόμη τότε, ὡς καὶ ἡ Ἀγία Ματρῶνα, ἥτις ὁμως συγγέεται πρὸς τὸν αὐτόθι τοῦ Παλαιοκάστρου Σωτήρα Χριστὸν καὶ Χριστὸν Ζωοδότην, διότι περὶ ἑνὸς καὶ τοῦ αὐτοῦ ναοῦ πρόκειται. Ἡ ἰδρύτρια ἀγία εἶχεν ἀφιέρῳσι τὸν ναὸν καὶ τὸ μονύδριον εἰς τὸν Σωτήρα, ἀλλ' ἐπειδὴ μετὰ τὸν θάνατόν της ἐτάφη ἐν αὐτῷ, διετηρήθη δὲ ζωντανὴ ἡ μνήμη της καὶ ἡ ἀγιωσύνη της, ἐκράτησεν ἢ συνήθεια, ἵνα ὁ ναὸς ἀκούηται γενικῶς ὡς Ἀγία Ματρῶνα. Ἀκόμη μνημονεύεται ἐν τῷ ἀρχεῖῳ ἡ τέλεσις δύο πράξεων εἰς τὴν Παναγίαν Λουκαριώτισαν τοῦ Παλαιοκάστρου, οὕτω ὀνομασθεῖσαν, κατὰ τὴν παράδοσιν, ἀφότου ὁ Κύριλλος Λούκαρις ἐξεφώνησεν ἐν αὐτῇ λόγον καυτηριάζοντα τὰς μεθόδους τῶν Ἰησοιτῶν. Παραδόξως ὁμως ἐγὼ εὔρον εἰς τὸν κώδικα ἀναγραφόμενον καὶ γάμον ἑνὸς Λούκαρι ἐν Χίῳ καὶ τοῦτο μὲ ἀγει εἰς τὴν δικαίαν καὶ βᾶσιμον ὑπόθεσιν, ὅτι εἶχομεν καὶ Λουκάρεις ἐκ Κρήτης μετοίκους ἐν Χίῳ, ὅπως καὶ Καλλέργας καὶ Χορτάκηδες καὶ Ρενιέρηδες καὶ Βλαστοὺς καὶ ἄλλους. Ἡ ἀναγραφή δὲ τῆς τε πράξεως καὶ τοῦ ὀνόματος τοῦ ναοῦ εἶναι σύγχρονα πρὸς τὸν Κύριλλον Λούκαριν.

Εἶναι καὶ πολλοὶ ναοὶ ποὺ ἀναφέρονται εἰς τὸ ἀρχεῖον μὲ δύο, τρία καὶ τέσσαρα ὀνόματα, διότι ἐν τῷ μεταξὺ ἡ ἠλλαξαν κυρίους ἢ εἶχον συγχρόνως διὰ διαφόρους λόγους διπλᾶ ὀνόματα. Ὁ σημερινὸς καθεδρικός ναὸς τῶν καθολικῶν San Nicola di Bari ἀνῆκε κατ' ἀρχὰς εἰς ἓνα κλάδον τῶν Ἰουστινιανῶν, οἱ ὁποῖοι ἐλέγοντο Βαλαβᾶδες. Ὁ ἐκ τούτων Κοσμᾶς Βαλαβᾶς ἐδώρησε τὸν ναὸν εἰς τοὺς Μινωρίτας καὶ τούτου ἕνεκα ὁ αὐτὸς ναὸς ἀναφέρεται καὶ ὡς S. N. Padrum Minoritarum καὶ ἅγιος Νικόλαος di Balaba καὶ ὡς S. N. Fratrum minorum. Διὰ τὸν ναὸν αὐτὸν, ὅστις ἀνεκτίσθη πλεον εἰς τὸ 1841, εὐρίσκω παρὰ τὴν πρᾶξιν ἑνὸς γάμου τόδε τὸ σημείωμα: Nota lettore bene: questo é il primo matrimonio si é fatto nella nuova cattedrale nostra di S. Nicola benedicta quest' anno corrente il 25 Marzo, prestante il vescovo di Scio Mr Ignazio Giustiniani.

Ἐπίσης ἡ λεγομένη Madona di Loretto λέγεται καὶ Loretto d'Italia καὶ Santa Maria Lorretana. Εἶναι δὲ ἡ ἴδια πρὸς τὴν λεγομένην κοινῶς βραδύτερον καὶ Nostra Donna καὶ Astra Donna. Εἶναι δὲ αὕτη ἢ μία ἐκ τῶν δύο ἐκκλησιῶν τῆς πόλεως, τὰς ὁποίας μετέβαλον εἰς τζαμιά οἱ Τοῦρκοι κατὰ τοὺς διωγμοὺς μετὰ τὰ Βενετικά. Ἐλέγετο δὲ πάντοτε τὸ περὶ οὗ

ὁ λόγος Ἴδρυμα ὡς μωαμεθανικὸν εὐκτήριον: τὸ τζαμί τῆς Ἄστρα Ντόνας, ἔκειτο δὲ ὅπου εἶναι σήμερον τὸ στρατ. νοσοκομεῖον. Ἡ ἄλλη ἐκκλησία, ἡ ὁποία συγχρόνως μετεβλήθη εἰς τζαμί, εἶναι ἡ Παναγία τῆς Φραγκοπαροικίᾳς, ἡ S. Maria de Travis ἢ Travena· αὐτὴ ἐλέγετο ὕστερον Μουσελίμ τζαμισί. Ἐπίσης ὁ λεγόμενος Ἅγιος Νικόλαος τοῦ παζαριοῦ ἦτο ὁ λεγόμενος καὶ de Bazaristi ἢ Βουρκάρης ἢ Ἅγιος Νικόλαος στὰ Βοῦρκα, διότι ἦτο παρὰ τὸν λιμένα, ὅπου ἦσαν βουρκιασμένα νερά. Ἐπίσης καὶ τις ἰδιωτικὸς τῶν Πετροκοκίνων ναὸς λέγεται Ταξιάρχης, Ταξιρχάκι, Ἀσώματος δι Πετροκοκίני καὶ Ἀσώματος «ἐν τῷ κήπῳ τῶν Πετροκοκίνων» εἶναι δὲ ὁ ἴδιος ναὸς πάντοτε. Σύγχυσις κρατεῖ σχετικῶς καὶ πρὸς τὸν ναὸν τοῦ νεκροταφείου τῶν δυτικῶν, ὅστις παρὰ μὲν τοῦ λαοῦ ἐλέγετο καὶ λέγεται ἀκόμη ἅγιος Ἐλισσαῖος, ἐν δὲ τῷ κώδικι S. Maria Immacolata nel Eliseo. Φαίνεται, ὅτι τὸ ταφεῖον ὠνομάσθη — ἀφ’ οὗ τὸ πρῶτον ἐχρησιμοποιήθη — Eliseo, δηλαδὴ Ἡλύσια, ὑπὸ τῶν φιλαρχαίων· ἀλλ’ ὁ λαὸς τὸ παρητυμολόγησεν ὡς ἤθελε, διότι σαφῶς λέγεται ἐν τῷ κώδικι ὁ ναῖσκος τοῦ νεκροταφείου ὡς ἀφιερωμένος εἰς τὸ ὄνομα τῆς Ἀσπίλου συλλήψεως τῆς Θεοτόκου. Ἐγένετο δὲ ἔναρξις ταφῆς ἀνθρώπων εἰς τὸ ταφεῖον αὐτὸ τὸ ἔτος 1749, ὡς δηλοῦται ἐν τῷ κώδικι mortuorum. Ἐως τότε ἔθαπτον ἐντὸς τῶν ναῶν, ὡς ἦν ἔθος τοῖς πᾶσι, τοὺς ξένους δὲ ἰδιαιτέρως εἰς τὸν Ἅγιον Ρόκκον.

Οἱ ἰδιωτικοὶ ναοὶ ἢ ναῖσκοι τῶν γενοατοχίων ἦσαν πάμπολλοι, ἐκ τῶν ὁποίων οἱ πλεῖστοι κοινοί. Ἀπαξιῶ νὰ ἀναφέρω γελοῖον κατάλογον συνταχθέντα εἰς τὴν Λατινικὴν ἐπισκοπὴν μὲ τὴν ἐπικεφαλίδαν: «Ναοὶ λατίνων καὶ ἑλληνοκαθολικῶν», ὡσεὶ ὁ πληθυσμὸς τῆς Χίου, ἀνερχόμενος τότε εἰς ἑκατὸν καὶ εἴκοσιν ἀσφαλῶς χιλιάδας ἀνθρώπων, ἐξ ὧν μόλις 3.000 δυτικοί, οὐδένα εἶχεν ἑλληνα ὀρθόδοξον Ἀλλὰ διὰ τίνα λόγον ὑπῆρχεν ἐκεῖ ὁ πανίσχυρος Μητροπολίτης, τὸ πλοῦσιον ἱερατεῖον, οἱ τόσοι κληρικοὶ καὶ οἱ ἀμέτρητοι ναοὶ τῶν Ἑλλήνων, ἐξ ὧν 300 ἐν τῇ πόλει καὶ τοῖς πέριξ; Εἰς τὸν ὠραῖον αὐτὸν κατάλογον περιλαμβάνεται ὡς παπικὸς καὶ ὁ κεντρικὸς μητροπολιτικὸς ναὸς τῶν ὀρθόδοξων. Τοῦτο ἀρκεῖ ὡς δεῖγμα τῆς ἐν συνόλῳ καὶ τῆς κατὰ μέρος ἀλήθειας τοῦ περιεχομένου.

Ἐκ τῶν ἰδιωτικῶν ἢ οἰκογενειακῶν ναῶν, διατηροῦνται τινῶν ἀξιόλογα ὀνόματα ἐν τῷ κώδικι, ὡς π.χ. τὸ τῆς Παναγίας τῆς Ἀσάνας εἰς τὸ Τάλλαρος, τῆς ὁποίας τὴν θέσιν ὀρίζει ὁ κ. ἀκριβέστατα: παρὰ τὸ προσκύνημα τοῦ ἁγίου Ἰσιδώρου. Ὄντως δὲ οὐδεμία ἄλλη ἐκκλησία ὑπάρχει αὐτόθι, εἰμὴ μία καὶ μόνη, ἡ λεγομένη σήμερον Παναγία Γλυκεῖα, ὡς ἀνήκουσα εἰς ἓνα κλάδον τῶν Ἰουστινιανῶν Rapallo, οἵτινες ἐπωνομάζοντο Γλυκεῖς ἢ Dolei (καὶ ἐν τῷ κώδικι οὔτω). Εὐνόητον, ὅτι πρὸ τούτων κύριοι ὑπῆρξαν τοῦ ναοῦ οἱ Ἀσάναι, γένος μέγα βυζαντινόν, οἵτινες ἐσυγγένευσαν καὶ πρὸς τοὺς Ζαχαρίας τῆς Χίου καὶ δὴ τὸν περιώνυμον Μαρτίνον. Μάλιστα ὁ ναὸς

ἀναφέρεται μίαν φοράν: τῆς Ἀσάνας καὶ ἄλλην: τῆς Ἀσανοῦς. Τὸ αὐτόθι προσκύνημα τοῦ Ἁγίου Ἰσιδώρου ἦτο πολυτίμητον καὶ ὀνομαστόν, ὡς εὐρισκόμενον εἰς τὴν Θέσιν κατῳκισέ ποτε ὁ Ἅγιος ἐν Χίῳ. Ἐπίσης ἀναφέρεται ὡς μέγας ναὸς — *templum S. Lucii* — ὅτι καὶ εἶναι ἀσφαλῶς ὁ εἰς τὴν παραλίαν μεταξὺ Νεοχωρίου καὶ Θυμιανῶν, ὅστις σήμερον καλεῖται δικαίως Ἁγία Φωτιά. Καὶ δὲν εἶναι οὔτε Λουκίου, οὔτε Λουκίας οὔτε Φωτίου οὔτε Φωτεινῆς ναὸς, ἀλλὰ μόνον εἰς ἀνάμνησιν τοῦ Φωτὸς ἡ τῆς Φωτιάς, ἥτις ἐφάνη ὡς ὑπερμεγέθης λαμπὰς εἰς τὸν οὐρανόν, ἐκ θαύματος τοῦ ἁγίου Ἰσιδώρου, ὃν ἕως ἐκεῖ ἔσυραν οἱ δήμιόι του. Τὸ θαῦμα τοῦτο εἰκονίζεται καὶ εἰς τὰ ψηφιδωτὰ τῆς πολυτελοῦς *capella* τοῦ Ἁγίου Ἰσιδώρου ἐν τῷ ἁγίῳ Μάρκῳ τῆς Βενετίας.

Ἄς ἔλθωμεν τώρα εἰς τὰ ἐπωνύμια, τὰ παρωνύμια καὶ τὰ βαπτιστικά, τὰ ὁποῖα δρέπει κανεὶς εἰς τὸν λειμῶνα τοῦ ἀρχείου. Εἶπομεν, ὅτι οἱ Γενοβέζοι εἶχον ἐξελληνισθῆ ἐν Χίῳ ὅπως καὶ οἱ ἄλλοι Φράγγοι εἰς πολλὰ μέρη τῶν χωρῶν ἡμῶν. Αὐτὸ φαίνεται παραπολύ καὶ ἐκ τοῦ ἀρχείου. Τὰ ὀνόματα τῶν γυναικῶν, ἐννοῶ τῶν γεοανοχιακῶν οἰκογενειῶν, εἶναι γενικῶς ἑλληνικὰ ἢ ἐξελληνισμένα, τῶν ἀνδρῶν ἐν μέρει, τὰ δὲ παρωνύμια ὅλα — ἐκτὸς τῶν διπλῶν ἐπωνύμων καὶ θὰ ἐξηγήσω τί ἐννοῶ μὲ αὐτὸ — εἶναι ἑλληνικὰ, διότι οἱ δίδοντες αὐτὰ, ἂν καὶ δὲν ἦσαν μόνον Ἕλληνας, ὠμίλουν ἑλληνιστὶ ὡς καὶ οἱ φέροντες αὐτὰ καὶ οἱ γράφοντες ἀκόμη τὰς πράξεις ἐν τῷ ἀρχεῖῳ. Ὀλίγοι ἦσαν ὅσοι δὲν εἶχον παρωνύμια, ἐπιβεβλημένα πλέον διὰ τῆς συνηθείας, ὅπως διακρίνωνται μεταξὺ τῶν ὁμωνύμων. Εἶναι αὐτὴ ἢ κατ' ἐξοχὴν συνηθεῖα τῶν Ἑλλήνων, καὶ τῶν χωρικῶν καὶ τῶν ἀστῶν. Ὑπῆρχεν ὅμως καὶ ἡ καθαρῶς βυζαντιακὴ συνηθεῖα τῶν διπλῶν ἐπωνύμων, κατὰ παράθεσιν τοῦ πατρικοῦ καὶ τοῦ μητρικοῦ, ἀπαντᾷ δὲ καὶ αὕτη εἰς τὸν κώδικα, ὡς διακριτικὴ κλάδος πλέον· ἦτο δ' ἀσφαλεστάτη αὕτη ἢ διάκρισις: π. χ. Χρυσολωρᾶς Δρομοκαίτης, Κριτῆς Χρυσολωρᾶς, Πεπανὸς ὁ Δομέστικος, Δομέστικος ὁ Λάσκαρης, Παλαιολόγος Ὀλυμπιδάριος. Τὸ τελευταῖον τοῦτο εἶναι τὸ διπλοῦν ἐπωνύμιον τοῦ λογίου Ἰακώβου τοῦ Χίου, ὅπως τοῦλάχιστον παραδίδεται ὑπὸ τοῦ ἰδίου. Κάποτε οὐδεὶς ἐπίστευεν ὡς Παλαιολόγον, ὀλιγώτερον δὲ καὶ εἰς τὸ μεταποιημένον πιθανώτατα β' ἐπωνύμιον Ὀλυμπιδάριος. Εἰς τὸν κώδικα ὅμως εὔρον δις Παλαιολόγους, εὔρον δὲ καὶ Λαμπαδαρίους καὶ ἴσως πρέπει νὰ δεχθῶμεν, ὅτι θὰ ἦσαν ἐκ πατρὸς μὲν Παλαιολόγοι, ἐκ μητρὸς δὲ Λαμπαδαρίοι. Ὄντως εἰς τὸ ἔτος 1581 ἀναφέρεται Μανουὴλ Παλαιολόγος ὡς ἀνάδοχος μετὰ τοῦ Βικεντίου Ρεκανέλλη, καὶ εἰς ἄλλην πρᾶξιν κόρη τοῦ Παλαιολόγου τούτου Ἀγγέλα. Τίς δὲν ἐνθυμεῖται τὸ γραφέν ὑπὸ τοῦ Λέοντος Ἀλλατίου, ὅτι «Ἰωάννης υἱὸς δεσπότης Θωμᾶ Παλαιολόγου μὴ κλίνας γόνου τῷ Πάπῃ, φυγὼν ἐξ Ἰταλίας (Ρώμης) λάθρῃ ἦλθεν εἰς Χίον»¹. Μετὰ τὴν

1) *Palaeologiae Gentis etc. Romae MDCLXV.*

εἶδησιν ταύτην τοῦ κώδικος, δὲν εὐρίσκω πλέον Παλαιολόγους ἐν Χίῳ, συγχωνευθέντας ἢ σβεσθέντας εἰς παρωνύμιον (ἄγνωστον ἀτυχῶς ἡμῖν) τοῦ οἴκου των ἢ εἰς ὄνομα κλάδου, ὑφ' ἃ μόνον θὰ ἐδηλοῦτο βραδύτερον ὁ οἶκός των. Ἐκτὸς τῶν Παλαιολόγων ἀναφέρονται ἐν τῷ κώδικι καὶ τρεῖς κλάδοι Κομνηνῶν: Χειροῦργοι – Καρύδαι καὶ Καλογιάννηδες. Δουκῶν ἔχομεν δύο κλάδους, Δούκας ἀπλῶς καὶ Δούκας σεῖοτι – Χίους. Λασκάρεις εὐρίσκω μέχρι τῶν ἀρχῶν τοῦ ΙΘ' αἰῶνος καὶ τελευταῖον τούτων Θεόδωρόν τινα Λάσκαριν, προερχόμενον ἐκ τῆς Ἰταλικῆς Σαβοΐας, ὅτις σημειοῖ ἰδιοχείρως εἰς τὴν πρᾶξιν βαπτίσεως τῆς κόρης του: *Desiderèi che mia figlia portasse i nomi di Eudoxia, Theodora, Irene, Maria, già molto conosciuti nella mia famiglia*“. Ἡ σύζυγός του δηλοῦται ὡς Γεωργιανὴ «Μοσχοβίτισσα».

Ἐν τῷ κώδικι ἀφθονοῦσι τὰ βυζαντικὰ ἐπώνυμα, λαμπρὸν βοήθημα διὰ τὴν παρακολούθησιν τῆς γενεαλογίας. Τούτων ἀναφέρω τινὰ κατ' ἐκλογὴν, ὡς Εὐγενικούς, Καμύτσας, Κασταμονίτας. Κανοβούτσας, Δρυμεῖς, Δομεστίκους, Δούκας, Λασκάρεις, Κομνηνοὺς, Παλαιολόγους, Ἄγγελους, Καλοχέρας, Καλλιμάχους, Μαύρους, Γορδάτους, Μαυροκορδάτους, Κατράρας, Διασορινούς, Γραβᾶδες ἢ Γαβρᾶδες, Μουρμουνηνοὺς, Βούρους Μουζάλας, Σεβαστοὺς, Σεβαστοπούλους, Κορέσηδες, Συναδηνοὺς, Καβαλλαρίους, Τριακονταφύλλους, Λογγίνους, Βλαττερούς, Βαρσάκας, Καλαφάτας, Λαμπίνους, Σοφιανούς, Χρυσολωρᾶδες, Δερμοκαΐτας, Ρέντας, Ράλλας, Καλοειδεῖς, Σγουρούς, Σγουροπούλους, Δαμαλᾶδες, Πετρίτσας, Καπαδούκας, Ἰκανάτους, Σεββαστιανούς, Μαλαχιᾶδες, Μεντόνας, Πετροκοκίνοὺς, Καβάκου, Μαυριάνους, Σαραντινοὺς, Χρυσοκλαβαρίτας, Καμπανάρας, Καλλέργας, Δυρραχινούς, Ποροδεῖσας, Κοματερούς, Κουμελᾶδες, Ἄμαράντους, Κυνηγούς, Πεπανοὺς, Περδίκας, Βεστάρχας, Καλαργυρούς. Χρυσουλαῖδες, Μουζάκας, Δαλασσηνοὺς, Μαξιμοὺς, Πεδιάτας, Ἀστρακάρας, Μαζίκας, Πικροκλάδας, Χρυσοχέρας, Φωτεινοὺς, Πάρδους, Παρδοπούλους, Μαγγανάρας, Σχολαρίους, Πουλίτσας, Πετραλῆδες, Κυρίτσηδες, Βλάχους, Βλαχούδας, Δροσινούς, Ἀλάττηδες, Κριθηναῖδες, Ζαμπλάκους, Καλαγγέλου, Θερμῆρηδες, Κουζηνούς, Καντακουζηνούς, Φραγγιᾶδες, Γαλάτας, Σκυλίτσας, Χρυσοβελόνας, Χρυσοβέργας, Σικανούς, Ζυγομαλᾶδες κἄλ. κἄλ.

Ἄναφέρονται καὶ τινὰ ἱστορικὰ πρόσωπα, ὅπως ὁ ἰατροφιλόσοφος Λεονάρδος Μινδόσιος, οἱ μεγάλοι ἰατροὶ Σκυλίτσοι Πέτρος καὶ Ἐμμανοῆλ, ἡ οἰκογένεια τοῦ θανόντος πλέον τότε Φραγκίσκου Δομεστίκου Λάσκαρι, οἱ ἀπόγονοι τοῦ Δημητρίου Πεπανοῦ, ὁ ἐν ταῖς ἡγεμονίαις ἰατρὸς Φωτεινός, εἰς Καντακουζηνὸς ἐκ τῶν ἡγεμονιῶν νυμφευθεὶς ἐν Χίῳ τῷ 1787 καὶ ἕτερος ἀναφερόμενος τῷ 1813, ὁ Πανταλέων ἢ Παῖσιος Λιγαρίδης, ὁ ὄνομαστός κληρικός, ὁ Γιαννάκης Βόδας, ὅστις δὲν εἶναι ἄλλος εἰμὴ ὁ Ἰωάννης Μαυροκορδάτος, ὁ ἀδελφὸς τοῦ ἐξ Ἀπορρήτων, οὗ τέκνων δύο ἀναφέρονται αἱ βαπτίσεις ἐν τῷ κώδικι, ὁ Ἄνδρέας Σταυριανός,

ὁ ἰατρὸς Δημ. Ἀμιράλλος, ὁ ἰατρὸς Τιμόνης καὶ ὁ ὁμοίως ἰατρὸς Δρακόπουλος, προσαγορευόμενος *doctor medicus physicus*. Ἄπαντες οὗτοι ὑπῆρξαν τρόφιμοι τῶν ἰταλικῶν πανεπιστημίων, πολλοὶ ἔξ αὐτῶν καὶ τοῦ Κολλεγίου Ἁγίου Ἀθανασίου εἰδικῶς. Εἰς μίαν πρᾶξιν ἀναφέρεται ὁ υἱὸς τοῦ πολλοῦ Γεωργίου Κορεσίου Ματθαῖος μὲ τὸ παρωνύμιον *δι αμαρτυρος* (*diamartiro*), ἦτοι διαμαρτυρούμενος. Εἰς τὸ παρωνύμιον τοῦτο ἀναγνωρίζομεν τὸ διακριτικὸν τοῦ Γεωργίου Κορεσίου καὶ τοῦ οἴκου του, ὀφειλόμενον ἀσφαλῶς εἰς τοὺς ἀντιπάλους του καθολικούς, ἀλλὰ καὶ ὀπαδοὺς τοῦ Λουθήρου γενικῶς τὸτ' ἐν Χίῳ. Εἰς ἐπιστολὴν τοῦ ἐπισκόπου Ἀνδρέου Σοφianoῦ, ἐχθίστου καὶ τούτου ἀντιπάλου τοῦ Κορεσίου καὶ λοιπῶν ὀρθοδόξων ἀγωνιστῶν, οὗτοι ἀποκαλοῦνται ὑβριστικῶς Λουθηρανοί. Μὴ λησμονῶμεν, ὅτι καὶ αὐτὸς ὁ Λούκαρις ἐθεωρήθη φίλος τῶν Λουθηρανῶν καὶ ὅτι οὗτος εἶχεν ἐν Χίῳ πλείστους θυμαστάς, ὀπαδοὺς καὶ συναγωνιστάς.

Κατ' ἐπανάληψιν ἀπήντησα ἐν τῷ κώδικι τὸ ὄνομα τῶν *Luprazzoli*, οἴκου βενετικοῦ, ἀφ' ὧν καὶ ὁ γράψας διὰ τὰ ἀμέσως μετὰ τὴν ἄλωσιν τῆς Χίου γεγονότα. Ἐπίσης ἀναφέρεται καὶ ὁ φανατικὸς περιγητῆς *Ricaut*, ὅστις ἦλθεν, ἔμεινεν, ἔμαθε πολλὰ ἐν Χίῳ διὰ τοὺς δογματικούς ἀγῶνας καὶ ἔγραψε πικρότατα κατὰ τῶν ἡμετέρων. Ἀναφέρεται δὲ μὲ ὄλους τοὺς τίτλους αὐτοῦ (*chevalier, illustre* κλπ.) εἰς μίαν πρᾶξιν βαπτίσεως ὡς ἀνάδοχος μετὰ τῆς κυρίας *Rougeant de la Plombière*, συζύγου τοῦ Γάλλου προξένου. Μετὰ ἰδιαιτέρου σεβασμοῦ καὶ συγκινήσεως συνήντησα τὰ δύο ὀνόματα τῶν ὑπαρξάντων γάλλων προξένων κατὰ τὰ αἵματηρὰ ἔτη τῆς σφαγῆς, τῶν ἀειμνήστων *Bouville* καὶ *Digeon*. Ὁ μὲν πρῶτος ἔπραξε βεβαίως πάντοτε τὸ καθῆκον του, ὡς τίμιος χριστιανός, κατὰ τὰς σφαγὰς ὅμως ἔφυγεν ἢ πάντως ἀντικατεστάθη ὑπὸ τοῦ Ἀλεξάνδρου Σαλβατῶρ *Digeon*. Ὑπῆρξεν οὗτος ἀξιοματικὸς γενναῖος καὶ ἀξιοπρεπῆς, ὁ ὁποῖος ἤνοιξεν εἰς τὰ γυναικόπαιδα διάπλατα τὰς θύρας τοῦ περιβόλου τοῦ προξενείου καὶ ἐστάθη καὶ ὁ ἴδιος ἐκεῖ ἐν στολῇ καὶ μὲ γυμνὸν ξίφος καὶ τῇ βοηθείᾳ δύο μόνον ἀκολουθῶν (καβάσηδων) ἀνέκοψε τὴν εἴσοδον τῶν αἰμοχαρῶν ὀρδῶν, διασώσας οὕτω ἑκατοντάδας ὑπάρξεων, αἵτινες συνωθοῦντο ἀπηλπισμέναι πρὸ τῆς θύρας τοῦ τεμένου τῆς Γαλλίας. Αἰωνία ἡ μνήμη του!

Ἐπώνυμα γενοατικά, γενοατοχιακά, βενετικά κ.ἄλ. ἀφθονοῦσιν ἐν τῷ κώδικι. Ἀξιολογώτατον δὲ εἶναι τὸ γεγονός, ὅτι δύναται τις νὰ παρακολουθήσῃ μετὰ πάσης βεβαιότητος καὶ ἀκριβείας, πότε καὶ πῶς σβέννυνται βαθμηδὸν τὰ διάφορα ἐπώνυμα ἢ ἀποσιωποῦνται — ὅπερ τὸ συνηθέστερον — συγχωνευόμενα εἰς τὰ ζωντανὰ καὶ ἐπιζῶντα πάντοτε τῶν βασικῶν γενῶν παρωνύμια ἢ κλάδους. Τοῦτο παρατηρῶ, ὅτι συνέβη εἰς πλείστα γένη χιακά, πιθανώτατα δὲ καὶ εἰς τοὺς Παλαιολόγους τῆς Χίου, Κομνηνοὺς, Δούκας, κ.ἄλ. Παρετήρησα ἐπίσης τὴν εἴσοδον εἰς τὸν χιακὸν κύκλον ἐπωνύμων ἀθηναϊκῶν ὀμαδικῶς ὡς καὶ κρη-

τικῶν. Ἐκ τῶν ἀθηναϊκῶν ἀναφέρω Ἀστρακάρηδες, Ἀλέξηδες, Ρέντηδες, Καματερούς, Ἴσως καὶ Παλαιολόγους (ἐὰν οὗτοι δὲν ἦλθον πολὺ προγενεστέρως εἰς Χίον), Κυνηγούς, Μοσχάτους, Μαρκοπούλους, Θεοτόκας, Καβαλλαρίους, Λεβίδας, Λέκκας, Ροίδας, κἄλ.

Ἐκ τῶν γενοατῶν καὶ ἀκολούθως ὡς γενοατοχίων πλέον θεωρουμένων, ἀναφέρω κατ' ἐκλογὴν τοὺς: Campi, Banca, Longo (ἐλαχίστους) Recanelli, Lomellini. Spinola, Salvaghi, Grimaldi, Restano, Moneglia, Cibo, Della Rocca, ἅπαντας Μαωνέζους ποτέ. Della Croce, Vallapergha, Compiani, Cogorno, Serra, Soffietti, Montacuti, Mamuca della Torie, Lecei, Cigala, Velasti, Paravania, San Ré, d'Aste, Lecoveri, Maracanava, Portofferò etc. Ἐκ τῶν βενετικῶν τὰ γνωριμότερα: Barbaro, Luppazzolo, De Alba, Rauséo, Campana, Doria, Marine, d'Andria. Négroponte, Summaripa, Dandolo, Fùsculo, Faliero, Zerlendi, Casanova. Ὅμοιως ὑπῆρχον ἐν Χίῳ ἀσφαλῶς καὶ Medici καὶ Borghesi καὶ Muratori.

Ἄς ἔλθωμεν τέλος καὶ εἰς τὰ παράδοξα καὶ πειρακτικὰ παρωνύμια τῶν κατοίκων καὶ εἶτα εἰς τὰ ὠραῖα βαπτιστικά ὀνόματα τῶν γυναικῶν. Οἱ ποτὲ περίφημοι Ἰουστινιᾶναι τῆς Χίου ἀκούονται καὶ γνωρίζονται κατὰ τοὺς ΙΖ' καὶ ΙΗ' αἰῶνας ὑπὸ τὰ ἐξῆς κομψὰ παρωνύμια, τὰ ὁποῖα ἐχρησίμευον τοῦ ἐξῆς ὡς διακριτικὰ οἰκογενειακῶν κλάδων πλέον. Οὕτω βλέπομεν π.χ. Paride Giustinieni detto C a e o s (κ α κ ὀ σ) detto Clomos (χλωμός) Χάρος, Τρέμης ἢ καὶ Κουνοκεφάλας, Τσιβίκι (=τσιμπούρι), Παχύς, Μποτίλιας (ἴσως διὰ τὸ πίνειν), Ἀγριόγατα (διὰ τὴν ὄψιν), Κρύος (διὰ τὴν ἐμφάνισιν), Κρυμμύδας (διὰ τὴν ὁμοιότητα), Μοράκι (=Μόρος, Μαῦρος), Μουζέττα (Musette), Καρβουνᾶς, Ταγλαμπάκης (ὁ πρῶτος ταγλαρᾶς), Φακᾶς (διὰ στίγματα δέρματος), Βελουδιάρης (διὰ τὸ ἐμπόριον ὑφασμάτων), Λεγᾶτος (διὰ τὸ ἀξίωμα) Γιαννάκης, Σταύρακας, Μανώλακας, (ἐκ βαπτιστικῶν). Ὡς βλέπει τις, ἅπαντα τὰ παρωνύμια ἦσαν ἑλληνικά. Οἱ ἐκ τῶν Ἰουστινιανῶν παρωνυμούμενοι Τρέμηδες ἦσαν οἱ ἀπομειναντες μέχρι καὶ ἡμῶν κύριοι τοῦ κτήματος καὶ τοῦ ὠραίου ναοῦ τῆς Κρήνας, διατηρήσαντες τὰ κτήματά των χάρις εἰς τὴν κατὰ τὸ φαινόμενον προσέλευσιν αὐτῶν εἰς τὸν μωαμεθανισμόν. Εἶναι γνωστόν, ὅτι ἔμειναν ἐν τῷ κρυπτῷ χριστιανοί, ὀρθόδοξοι μάλιστα, βαπτισθέντες ἀμέσως ἅμα τῇ ἀπελευθερώσει τῆς νήσου τῷ 1912. Δὲν νομίζω ἄσκοπον νὰ προσθέσω ἐδῶ καὶ τινὰ παραδοξότατα, κακόηχα, ἀλλὰ καὶ γνήσια μεσαιωνικὰ ἑλληνικὰ ἐπώνυμα, ὡς: Μισοχέρης, Ἐξηνταχειλᾶς, Ἐννιαγλωσσαρίτης, Μαυρομαγούλης, Καλαμοκάνης, Ψαρογουρούνης, Ψαροκαβούρης, Καταφαγᾶς, Παιδοσφούγγης, Καμελαύκης κ.τ.τ.

Τὰ βαπτιστικά εἶναι πολλὰ, ποικιλώτατα, ἰδιότυπα:

Β α τ τ ι σ τ ῖ ν α, Μπαττιστοῦ, Μπαττίνα, Μπατοῦ, Μπατοῦκα,

Μπατολιά (τοῦτο μεταγενεστέρως ὑπὸ τῶν λογίων μετεμορφώθη εἰς : Ὑπατία ν).

Κατερίνα, Κατεριά, Κατερνή, Κατερνῶ, Κατέτα, Κατοῦ, Κατοκίνα, Κατερινέττα.

Περρέτα (ἐκ τοῦ Πέρρος - Πιέρρος, Πέτρος), Περούλα, Περούλιῶ, Περού, ὄθεν καὶ τὸ Πελλοῦ, συνηθέστατον ἐν Χίῳ.

Μπεργίνα (Bergo), Μπεργοῦλα, Μπεργοῦ.

Βριτζίτα (Brigitta).

Ceronima, Γκιουρέμα (καὶ Γκιουρέμος), Μιμίνα.

Giacomina, Γιακουμίνα, Γιακουμοῦ καὶ Πουμέττα.

Σοβράνα, Σοβρανέττα, Σουβροῦ.

Μπενέττα (Μπενέτος = Benedetto ὄχι Βενετός), Μπενετοῦ.

Κλαρέντζα καὶ Καρέντζια, Κιαρέττα, Κιάρρα καὶ Κερέτα - Κερετίνα Κεροῦ. Ἄλλὰ καὶ Κεροῦ - Ἄγγεροῦ - Ἄγγελοῦ.

Μπερτοῦ, Μπερτοῦλα, Μπερτουλιῶ (Μπερτουμῆς = Βαρθολομαῖος).

Φράγγα, Φραγγῶ (Φραγγῆς, Φραγγούλης).

Κοζοῦ καὶ Κοζῆς καὶ Νικορόζα καὶ Κορόζα (= Νικοροζῆς, ὄχι ἐκ τοῦ Κόζιμο). Νικολέττα, Κολέττα (Νικόλας, Κοκόλας, Κοκό.)

Τὰ ἐξ ἀρωμάτων: Μοσχοῦ, Βιόλα καὶ Βιολοῦ, Βιοροῦ, Βιεροῦ, κἄλ. Πουλλοῦ, Πουλλουδιά, Ριανοῦ (ἐκ τοῦ Ρίγανη ἢ σχετικὸν πρὸς τὸ Ρήγαινα;).

Τὰ ἐξ ἐπωνύμων: Λασκαροῦ, Ραλλοῦ, Κομνηνῆ, Ἄργεντοῦ, Δούκαινα, Μαξιμοῦ, Βελισσοῦ (Βελισσάριος). Σὺν τούτοις καὶ τὰ Λουίζος (Luiso), Μονέος (ἐκ τοῦ Νέα Μονή). Παρὰ τοῖς Ἰουστινιάναις ἀπαντῶσι καὶ τὰ ρωμαϊκά, Ἀσκάνιος, Πάρις, Αἰνεῖας, Σκιπίων, κἄλ.

Ἐκ τῆς ὅλης ἄνω διαδρομῆς ἀνὰ τὰς πεπαλαιωμένας σελίδας τοῦ βιβλίου, ἀποκομίζω τὴν ἐντύπωσιν ὅτι εἶδον ἐντὸς αὐτοῦ τὴν ζωὴν ἐνὸς ὀλοκλήρου κόσμου πέντε αἰώνων, κόσμου πολιτισμένου καὶ λεπτοῦ. Ἐδημιουργήθη ὁ κόσμος οὗτος διὰ τῆς συγχωνεύσεως τῶν προσόντων δύο ἐμπορικωτάτων λαῶν, τῶν Γενοατῶν καὶ τῶν Χίων, οἵτινες ἀσφαλῶς ἔδρασαν καὶ ἐπέδρασαν σπουδαίως καὶ ἀποτελεσματικῶς εἰς τὸν ἀνατολικὸν πολιτισμὸν κατὰ τοὺς χρόνους τῆς γενοατοκρατίας καὶ τουρκοκρατίας. Εἰς τὴν γενοατοχιακὴν κυψέλην τῆς Χίου, ἔμποροι, βιομήχανοι, λόγιοι, φιλόσοφοι, ἰατροί, κληρικοί, πνεύματα ἐλεύθερα, ἀνώτερα, ἔδωκαν τὸ μέτρον ἐνὸς πολιτισμοῦ κατὰ τὸ πλεῖστον ἑλληνικοῦ, ἐντὸς ἀρωματώδους ἀτμοσφαίρας, τῆς ὁποίας ἡ ὁμόνοια, ἡ ἀνεξιθρησκεία καὶ ἡ ἀβρότης ἦσαν τὰ κυριώτερα συστατικά. Ἡ ἐλευθερία τοῦ δόγματος, ἡ γαλήνη καὶ ἡ ἰσορροπία τῶν κοινωνικῶν σχέσεων, ἡ κοινότης τῶν οἰκογενειακῶν ναῶν, ἡ ἀβρότης εἰς τὰς κοινωνικὰς σχέσεις, ἡ ἀπλότης τῶν τρόπων, τὰ μικρὰ χαριτωμένα ὀνόματα τῶν γυναικῶν, τὰ μετέχοντα τόσον τοῦ ἰωνικοῦ ἄλατος παρωνύμια τῶν ἀνδρῶν, ἡ διαφαινομένη

εἰς τὰ λατινικά, τὰ ὁποῖα χρησιμοποιεῖ τὸ ἀρχεῖον, κοινὴ γενοατοχιακὴ διάλεκτος, ὅλα εἶναι αἰσθητὰ καὶ ζωντανὰ εἰς τὰς σελίδας τοῦ βιβλίου. Ἡ Βελισσοῦ, ἡ Ριανοῦ, ἡ Ραλλοῦ, ἡ Κοζοῦ, τί χαριτωμένα θὰ ἦσαν μὲ τὰ κοντοφούστανά των καὶ τοὺς κεφαλοδέσμους των καὶ τὰ ἄκακα γέλοια των καὶ τὰ πειράγματά των, ὅπως τὰς περιγράφουν οἱ εὐρωπαῖοι ταξειδιῶται: Ὁ Ἑλληνικὸς πολιτισμὸς εἶχεν ἐπιτελέσει καὶ ἐδῶ τὸ θαῦμα του διὰ τῆς γλώσσης καὶ τῶν ἐθίμων του καὶ δὲν ἦτο βεβαίως τοῦτο τὸ πρῶτόν του θαῦμα. Ἐὰν δὲ λάβῃ τις ὑπ' ὄψιν, ὅτι ὁ κῶδιξ ἀρχίζει μὲ τὴν πτώσιν τῆς γενοατοκρατίας, εἶναι ἀπολύτως φανερόν, ὅτι ὁ ἔξελληνισμὸς τῆς γενοατοχιακῆς κοινωνίας ἦτο ἤδη γεγρονὸς ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τῆς ΙΓ' ἑκατονταετηρίδος ἢ τέλους τῆς ιε', μὲ ἀφετηρίαν τὴν πτώσιν τοῦ Βυζαντιοῦ καὶ τὴν εἰσροὴν εἰς τὴν νῆσον ἡμῶν τόσων καὶ τόσων ἀξιολόγων στοιχείων. Δι' αὐτὸ ἔχομεν τὸ αἰσθημα ζωντανὸν μιᾶς κοινωνίας, ἡ ὁποία ἀποπνέει ἀκόμα τὰ ἀρώματα τοῦ Βυζαντιοῦ καὶ τῆς Γένουας. Τὰ ἐξελληνισμένα ὀνόματα, τὰ μόνον ἑλληνικὰ παρωνύμια, τ' ἀποδιδόμενα εἰς Γενοατοχίους τῆς πρωτίστης τάξεως, πιστοῦσι τὴν ἀπόλυτον χρῆσιν τῆς κοινῆς ἑλληνικῆς εἰς τὴν ὀμιλουμένην. Ἀκόμη καὶ σήμερον εἰς τὰ διάφορα ἀνὰ τὴν ὕπαιθρον κτήματά των καὶ τοὺς πύργους, μόνον ἐκεῖνα τὰ χαρακτηριστικὰ παρωνύμια, ἅτινα βλέπομεν δαψιλῶς σκορπισμένα ἀνὰ τὰς σελίδας τοῦ κώδικος, μόνον ἐκεῖνα ἐπέζησαν καὶ οὐχὶ τὰ πραγματικὰ των ποτὲ ἐπώνυμα, ὡς π.χ. τοῦ Κρύου, τοῦ Κουφοῦ, τοῦ Τρέμη, τοῦ Χάρου. Αἱ περιώνυμοι ἐκκλησιαστικαὶ ἢ δογματικαὶ ταραχαὶ τῶν δύο στοιχείων δὲν εἶναι αἰσθηταὶ εἰς τὰς πράξεις τοῦ ἀρχεῖου, ἀλλὰ μόνον εἰς τὴν ἀλληλογραφίαν τῆς προπαγάνδας. Ἡ ἡχώ τῶν πολεμικῶν γεγονότων, αἱ δυστυχίαι, οἱ ἐκπατρισμοί, αἱ αἰχμαλωσίαι, αἱ ἀπαλλοτριώσεις, ἡ ἐλάττωσις, τοῦ πληθυσμοῦ, οἱ ἐποικισμοί, πάντα ταῦτα εἶναι ἀσφαλῶς αἰσθητά.

Οἱ εὐγενεῖς καὶ ἡμεροὶ ἄνθρωποι, οἱ ὁποῖοι ἐστόλιζον ποτὲ τὴν Χίον, ἔμειναν μακρὰν τοῦ σάλου, ἀνώτεροι ἐκκλησιαστικῶν διενέξεων, αἵτινες δὲν ὑπερεπήδων τὰ οἰκογενειακὰ φράγματα. Οἱ ἄνθρωποι ἔζων ἀρμονικώτατα μὲ τοὺς ἑτεροδόξους συγγενεῖς των, συμμετέχον εἰς τὰς ἑορτάς, βαπτίσεις, γάμους ἀλλήλων ἐνεργῶς, μετ' ἀπολύτου ἐλευθερίας δόγματος, ἐχαριτολόγουν καὶ ἔσκωπτον ἰωνικῶ τῷ τρόπῳ. Ἡ Ἰωνία ζῆ πάντοτε ὀλοζώντανη καὶ μέσα εἰς τὰς ὠχρὰς σελίδας τῶν ἀρχεῖακῶν βιβλίων· ἐκεῖ ἦσθάνθη ἀκόμη καὶ τὸ λεπτόν ἄρωμα ξηροῦ σχίνου καὶ μαραμένης πορτοκαλλιᾶς.